

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

नीलकण्ठ भट्टराई नेपालको प्रदेश नं. १ अन्तर्गत ओखलढुङ्गा जिल्ला दियाले गा.वि.स. वडा नं. १ धारापानीमा वि.सं. २०१४ श्रावण ४ गते भीमाहर्क भट्टराईकी पत्नी तुलसादेवी भट्टराईका गर्भबाट जन्मेका हुन् । साहित्यमा सानैदेखि रुचि राख्ने भट्टराईले वि.सं. २०३७ बाट साहित्यिक सिर्जनाको यात्रा सुरु गरेका हुन् । याज्ञवल्क्य लक्ष्मीनारायण विद्यापीठको वार्षिक मुख पत्रिका स्वदेश गौरव मा आकाङ्क्षा शीर्षकको कविता छापेर यिनको साहित्यिक यात्रा सुरु भएको हो । भट्टराईको उक्त कवितापश्चात् वि.सं. २०५० सम्म कुनै पनि रचना प्रकाशित भएको देखिँदैन । वि.सं. २०५० पछि भने केही स्थानीय संस्था तथा कलेजका मुख पत्रिकामा उनका फुटकर रचना प्रकाशित भएका देखिन्छन् । करिब एक दशकपछि वि.सं. २०५९ मा भट्टराईले बीपीको समाधि (खण्डकाव्य) प्रकाशित गरे । त्यसपछि उनका क्रमशः सरोज स्मृति सप्तपल्लव (२०६०) खण्डकाव्य, महामानव (२०६३), शाह-शृङ्खला (२०६६), ओखलढुङ्गा (२०६८), महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (२०७१) महाकाव्य, त्रिवली कवितासङ्ग्रह (२०६४) कवितासङ्ग्रह, वनदेवीको आत्मवृत्तान्त (२०६४) लघु उपन्यास कृति प्रकाशित भएको पाइन्छ । उनका यी उपर्युक्त कृतिहरूमध्ये प्रस्तुत शोधपत्रमा उनका प्रकाशित महाकाव्यहरू महामानव (२०६३), शाह-शृङ्खला (२०६६), ओखलढुङ्गा (२०६८), महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (२०७१) को संरचना, वस्तु, पात्र र भाषाशैलीको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि निम्नलिखित प्रश्नहरू शोध समस्याको रूपमा रहेका छन् :

- (क) नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यहरूमा संरचना र विषयवस्तु के-कस्ता रहेका छन् ?
- (ख) नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यहरू चरित्र-चित्रणका दृष्टिले कस्ता छन् ?
- (ग) नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यहरूका भाषाशैली के-कस्ता रहेका छन् ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्य नेपाली स्नातकोत्तर तह चौथो सत्रको पूरक प्रयोजनमा आधारित रहेको छ । साथै नीलकण्ठ भट्टराईका प्रकाशित चार महाकाव्यहरूको विधातात्त्विक विश्लेषण उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ र यस उद्देश्यसँग सम्बद्ध भएर आउने अन्य उद्देश्यहरू यसप्रकार छन् :

- (क) नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यमा संरचना र वस्तुविधानको निरूपण गर्नु,
- (ख) पात्रविधानका दृष्टिले भट्टराईका महाकाव्यहरूको अध्ययन गर्नु,
- (ग) भट्टराईका महाकाव्यहरूको भाषाशैलीको निरूपण गर्नु,

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा र विवरण

नीलकण्ठ भट्टराईका जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व तथा यात्रासम्बन्धी केही लेख, अनुसन्धान र विभिन्न पत्रपत्रिका एवं प्रकाशित कृतिहरूका भूमिकामा केही विश्लेषण गरिए पनि भट्टराईका प्रकाशित चार महाकाव्यहरूका आधारमा उनको महाकाव्यकारिताको हालसम्म अध्ययन, अनुसन्धान भएको भेटिँदैन । प्रस्तुत शोधकार्यका लागि उपयोगी हुने पूर्वकार्यको रूपमा भट्टराईका कृतिगत र काव्यगत विवरण र समीक्षा यहाँ कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

माधव घिमिरेले **महामानव** (२०६३) महाकाव्यलाई शुभकामना दिने क्रममा 'पूर्वीय काव्यसिद्धान्तमा आधारित आधुनिक महाकाव्य' शीर्षकको लेखमा महाकाव्यका तत्त्वको सङ्केत गर्दै ती तत्त्वका आधारमा **महामानव** महाकाव्यलाई आधुनिक महाकाव्यको रूपमा उदाएको कृति भनेका छन् । उनको यस लेखमा मानव महाकाव्यको पूर्ण विश्लेषण नभई सङ्क्षिप्त परिचय मात्र दिइएको छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा **महामानव** महाकाव्यको संरचना, वस्तु, चरित्र र भाषाशैलीका आधारमा विश्लेषण आवश्यक भएकाले यसको विश्लेषण यहाँ गरिएको छ ।

देवी पन्थीले 'उत्तर आधुनिक महाकाव्य' (धरणीधर साप्ताहिक, २०६३ चैत्र २६, वर्ष १९, अङ्क ४२, पृ. ३) शीर्षकमा **महामानव** महाकाव्यको कथावस्तु र यस महाकाव्यको आगमनले नेपाली साहित्यको महाकाव्य यात्रालाई उत्तर-आधुनिकतातर्फ उन्मुख गराएको

कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस लेखमा **महामानव** महाकाव्यको तात्त्विक नभई समीक्षात्मक आलोचना मात्र गरिएको छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा नीलकण्ठ भट्टराईका प्रकाशित चार महाकाव्यहरूको संरचना, वस्तु, चरित्र र भाषाशैलीका आधारमा विश्लेषण आवश्यक भएकाले त्यसको विश्लेषण यस शोधपत्रमा गरिएको छ ।

दामोदर न्यौपानले 'काव्यमा बी.पी.' (कान्तिपुर दैनिक, २०६४ वैशाख ५ गते, पृ. ५) शीर्षकमा **महामानव** महाकाव्यमार्फत् नीलकण्ठ भट्टराईले नेपाली लोकतन्त्रका नायक विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको साहित्यिक र सङ्घर्षमय राजनीतिक जीवनलाई उतारेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत लेखमा **महामानव** महाकाव्यको नायक विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको चरित्रगत मूल्याङ्कन मात्र गरिएको छ । महाकाव्यको समग्र विश्लेषण यस लेखमा भएको देखिँदैन । प्रस्तुत शोधमा महाकाव्यको समग्र विश्लेषण आवश्यक रहेको छ ।

नरहरि आचार्यले **महामानव** (२०६३) महाकाव्यको भूमिका खण्डमा महाकाव्य लेखिनुलाई 'निष्ठा, समर्पण र साधनाले मात्र यस्ता कार्यहरू गर्न सकिन्छ' भनी लेखनको प्रशंसा गर्नुका साथै एउटा व्यक्तिमाथि कहीं कतै नकारात्मकताको सङ्केतसम्म नगरी सिङ्गो रूपमा सकारात्मक पक्षको मात्र पृष्ठपोषणले लेखकको अन्धो भक्तिलाई कमजोरीका रूपमा हेर्न सकिन्छ भनी आलोचना गरेका छन् । प्रस्तुत पूर्वकार्यमा स्रष्टापरक समालोचना मात्र भएको देखिन्छ । यस शोधकार्यमा महाकाव्यको विधागत विश्लेषण आवश्यक रहेको देखिन्छ ।

लक्ष्मणप्रसाद अधिकारीको अप्रकाशित शोध **नीलकण्ठ भट्टराईको साहित्यिक यात्रा** (२०६६) मा शोधार्थी अधिकारीले नीलकण्ठ भट्टराईका फुटकर रचना, खण्डकाव्य र **महामानव** महाकाव्यको सङ्क्षिप्त विश्लेषण गर्दै भट्टराईको साहित्यिक यात्राका विभिन्न चरणको वर्णनात्मक विश्लेषण गरेका छन् । यस पूर्वकार्यमा नीलकण्ठ भट्टराईका समग्र कृतिको परिचयात्मक विश्लेषण मात्र गरिएको छ । साथै उनका हालसम्म प्रकाशित महाकाव्यको वर्णन र विश्लेषण गरिएको छैन । तसर्थ प्रस्तुत शोधकार्यमा भट्टराईका चार महाकाव्यहरूको अध्ययन आवश्यक रहेको छ ।

वासुदेव त्रिपाठीले **ओखलढुङ्गा** (२०६८) महाकाव्यको भूमिका खण्डमा **ओखलढुङ्गा** महाकाव्यको विषय र तत्त्वलाई विविध कोणबाट हेर्दा यसले पाठकमा राष्ट्रभक्ति,

जन्मभूमिप्रतिको अगाध आस्था प्राकृतिक रमणीयताको शब्दगत आस्वादन दिन सक्षम कृति भनी टिप्पणी गरेका छन् । यस पूर्वकार्यमा त्रिपाठीले भट्टराईको **ओखलढुङ्गा** महाकाव्यको मात्र विधागत विश्लेषण गरेका छन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा भट्टराईका प्रकाशित चार महाकाव्यहरूको विश्लेषण आवश्यक रहेको छ ।

प्रयागराज वशिष्ठले **ओखलढुङ्गा** (२०६८) महाकाव्यको भूमिका खण्डमा 'महाकाव्यकार नीलकण्ठ भट्टराईको **ओखलढुङ्गा** महाकाव्यको एक सङ्क्षिप्त अध्ययन' शीर्षकमा **ओखलढुङ्गा** महाकाव्यको लेखनको पृष्ठभूमि, भट्टराईको लेखनगत यात्रा, साहित्यिक परिचय, योगदान, काव्यगत विशेषता तथा ओखलढुङ्गा महाकाव्यको विषयवस्तु, परिवेश र काव्यात्मक मूल्यको सङ्क्षिप्त विश्लेषण गरेका छन् । यस पूर्वकार्यमा वशिष्ठले **ओखलढुङ्गा** महाकाव्यमा मात्र केन्द्रित भएर विश्लेषण गरेका छन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा भट्टराईका प्रकाशित चार महाकाव्यहरूको विधागत विश्लेषण आवश्यक देखिन्छ ।

पुरुषोत्तम दाहालले **महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल** (२०७१) महाकाव्यको भूमिका खण्डमा 'महाकाव्य प्रकाशनको सन्दर्भ' शीर्षकमा प्रस्तुत काव्यको लेखनको पृष्ठभूमि र विषयलाई सङ्क्षिप्त रूपमा चर्चा गरेका छन् । यस पूर्वकार्यमा दाहालले **महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल** स्मृति-महाकाव्यको स्रष्टापरक समालोचना गरेका छन् । भट्टराईको महाकाव्यकारिताका लागि यो पूर्वकार्य अपर्याप्त देखिन्छ । तसर्थ प्रस्तुत शोधकार्यका लागि भट्टराईका समग्र महाकाव्यको विश्लेषण आवश्यक रहेको छ ।

कुमारप्रसाद कोइरालाले **महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल** (२०७१) स्मृति-महाकाव्यको भूमिका खण्डमा 'महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल स्मृति महाकाव्यको साहित्यिक कार्यको काव्यात्मक मूल्याङ्कन' शीर्षकमा नीलकण्ठ भट्टराईको काव्यिक यात्रा, काव्य वैशिष्ट्य, प्रस्तुत काव्यको विषयगत चर्चा तथा शैलीगत मूल्याङ्कन गरेका छन् । यो मूल्याङ्कन स्रष्टापरक देखिन्छ । महाकाव्यको विधागत विश्लेषण गर्न बाँकी नै रहेको छ । अतः प्रस्तुत शोधकार्यमा भट्टराईका प्रकाशित चार महाकाव्यहरूको विधागत अध्ययन आवश्यक रहेको छ ।

समग्रमा आजसम्म भएका पूर्वकार्यहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्दा **नीलकण्ठ भट्टराईको महाकाव्यकारिता** शीर्षकमा हालसम्म अध्ययन र अनुसन्धान हुन सकेको देखिँदैन ।

अतः प्रस्तुत शोधकार्यमा भट्टराईका प्रकाशित चार महाकाव्यहरूको संरचना, वस्तुविधान, पात्रविधान र भाषाशैली अध्ययनका आधारमा नीलकण्ठ भट्टराईको महाकाव्यकारिताको अनुसन्धान गर्नु आवश्यक रहेको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य

नेपाली साहित्यमा महाकाव्यका क्षेत्रमा धेरैले कृतिहरू लेखिसकेका छन् । यस्ता काव्यकारहरूमध्ये नीलकण्ठ भट्टराई पनि एक हुन् । उनका प्रकाशित चार महाकाव्यहरूको अध्ययन र विश्लेषणले काव्यसर्जक विद्यार्थीहरूलाई उल्लेख्य सहयोग पुग्नेछ । यसैगरी भट्टराईका चार महाकाव्यहरूका आधारमा उनको महाकाव्यकारिताको कृतिसापेक्ष विश्लेषण गर्नु आफैमा महत्त्वपूर्ण छ र यसको उपयोगिता पनि त्यसको विश्लेषण र त्यसबाट पाठकलाई पुग्ने सहयोगमा आधारित रहेको छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

माथि शोधकार्यको उद्देश्य शीर्षकमा उल्लेख भएका बुँदाहरूमा मूल शीर्षक केन्द्रित भएकाले नीलकण्ठ भट्टराईका प्रकाशित चारवटा महाकाव्यहरूको संरचना, वस्तु, पात्र र भाषाशैलीको विश्लेषण यस शोधमा गरिएको छ । उनका कृतिहरूको अन्य प्रवृत्तिगत आधारमा विश्लेषण गरिएको छैन ।

१.७ सामग्री सङ्कलन तथा शोधविधि

सामग्री सङ्कलन र विश्लेषण विधि यसप्रकार रहेका छन् :

(क) सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधका समस्याहरूको प्रामाणिक समाधानका लागि उपयुक्त तथ्य/सामग्रीको आवश्यकता पर्ने देखिन्छ । मूलतः समस्याकथनमा उल्लेख गरिएका प्रश्नहरूको तथ्यपरक समाधानका लागि दुई किसिमका सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । पहिलो सामग्री भट्टराईका काव्यकृतिका अवधारणासँग सम्बन्धित लेख तथा समालोचनाहरू छन् भने द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रकाशित कृतिहरू रहेका छन् । उपर्युक्त दुवै किसिमका

तथ्य/सामग्री जानकारी वा सूचनाहरूको सङ्कलन पुस्तकालयीय पद्धतिबाट गरिएको छ । उपर्युक्त तथ्य/सामग्रीको थप प्रमाणीकरणका लागि परोक्ष रूपमा नीलकण्ठ भट्टराईका काव्यकृतिहरूसँग सरोकार राख्ने विद्वान् समालोचक तथा साहित्यकारबाट पनि थप सल्लाह, सुझाव र सहयोग लिइएको छ ।

(ख) शोधविधि

प्रस्तुत शोधको प्राज्ञिक समाधानका लागि सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन विश्लेषणमा विधातात्विक अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । नीलकण्ठ भट्टराईका प्रकाशित चार महाकाव्यहरूको पूर्वीय तथा पाश्चात्य दुवै मान्यतालाई समेटेर महाकाव्यका संरचना, वस्तुविधान, पात्रविधान र भाषाशैली यी चार तत्वका आधारमा महाकाव्यहरूको वर्णनात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यको संरचना सन्तुलित र व्यवस्थित ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्नका लागि शोधपत्रलाई पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधकार्यको स्वरूप र सङ्गठन यसप्रकार रहेका छन् :

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यमा संरचना र वस्तुविधान

तेस्रो परिच्छेद : नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यमा पात्रविधान

चौथो परिच्छेद : नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यमा भाषाशैली

पाँचौं परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यमा संरचना र वस्तुविधान

२.१ विषयप्रवेश

नीलकण्ठ भट्टराई नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा सर्वप्रथम फुटकर कविता लिएर देखा परेका स्रष्टा हुन् । यसपछि मात्र उनले खण्डकाव्य र महाकाव्यको रचना गरेका हुन् । उनका महामानव (२०६३), शाह-शृङ्खला (२०६६), ओखलढुङ्गा (२०६८) र महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) (२०७१) गरी हालसम्म चारवटा महाकाव्यात्मक कृति प्रकाशित छन् । प्रस्तुत परिच्छेदमा भट्टराईका उक्त चार महाकाव्यहरूको संरचना र वस्तुविधानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

२.२ नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यमा संरचना

विभिन्न अवयव वा घटनाहरूको पारस्परिक सम्बन्धद्वारा निर्मित वस्तु वा कृतिको पूर्ण, जीवन्त र स्वनिष्ठ अस्तित्व (सत्ता) लाई संरचना भनिन्छ ।^१ हरेक कृति विभिन्न घटकहरूद्वारा निर्मित पूर्ण, जीवन्त र स्वनिष्ठ संरचना हो । साना एकाइहरू मिलेर बनेको ठूलो एकाइ मानिने कृतिको संरचना साहित्यिक, भाषिक, शैलीय आदि आधारमा निर्धारित हुन्छ । कृतिको साहित्यिक संरचना अन्तर्गत त्यसको बनोट र बुनोट आउँछन् भने भाषिक संरचना अन्तर्गत ध्वनि, शब्द, व्याकरण र अर्थका व्यवस्थाहरू पर्दछन् । यसको शैलीभिन्न चयन, अग्रभूमीकरण, (विचलन, समानान्तरता) र प्रयुक्ति विविधता आउँछन् । कृतिको साहित्यिक संरचना र भाषिक संरचनालाई जोड्ने काम शैलीले गर्दछ ।^२

महाकाव्य शब्द प्रचलनमा आउनुअघि त्यसका निमित्त सर्गबन्ध शब्द नै प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।^३ लम्बाइका आधारमा कविता विधाका लघुतर, लघु, मध्यम, बृहत् र बृहत्तर गरी पाँच उपविधामध्ये बृहत् आकार प्रकारको उपविधाका रूपमा महाकाव्य स्थापित छ । एक हजार भन्दा बढी र चार हजार नौ सय उनान्सयसम्मको चतुष्पदी श्लोक सङ्ख्यागत

^१ खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, कविताको संरचनात्मक विश्लेषण, (काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६२), पृ. ४८ ।

^२ ऐजन ।

^३ मोहन हिमांशु थापा, साहित्य परिचय, सातौँ संस्करण, (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०५०), पृ. २५ ।

लम्बाइ भएका कवितालाई पूर्वीय आचार्यहरूले महाकाव्य मानेका छन् । महाकाव्यको आख्यानात्मकतालाई सङ्क्षिप्तताबाट विस्तृतितर्फ विस्तारित गराउने संरचना अपेक्षित हुन्छ । पाश्चात्य साहित्यमा पनि महाकाव्यको संरचनाबारे धारणा पाइए तापनि पूर्वमा जस्तो महाकाव्यीय संरचनाबारे कसिलो धारणा भने पाइँदैन । पश्चिमी मान्यता अनुसार आख्यानात्मक, छन्द एउटा मात्र भएको, घटनाको विकासमा आदि मध्य र अन्त्य भएको कृतिलाई महाकाव्य मानिएको पाइन्छ । आजको आधुनिक र युगीन साहित्यिक परिप्रेक्ष्यलाई हेर्दा प्राचीन मान्यतालाई पूर्ण रूपले अँगाल्न सकिँदैन ।

महाकाव्यीय संरचनाभित्र शीर्षकीकरण, सर्गविधान, सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन आदि पर्दछन् । संरचनालाई काव्यको शरीर मानिएको छ । महाकाव्यीय आख्यानलाई शृङ्खला प्रदान गर्न सर्गको आवश्यकता पर्दछ । महाकाव्यीय मान्यतामा सर्गलाई नै बाह्य संरचनाका रूपमा पनि लिएको पाइन्छ ।

सर्गबद्धता भनेको परिच्छेद विभाजन हो । महाकाव्य यसको संरचकघटकको दृष्टिले कविताको बृहत् र बृहत्तर आकार प्रकारको उपविधा भएकाले महाकाव्यमा सर्गबद्धतालाई अनिवार्य तत्त्व मानिन्छ । यहाँ नीलकण्ठ भट्टराईका चारवटा महाकाव्यत्मक कृतिहरू महामानव, शाह-शृङ्खला, ओखलढुङ्गा र महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमालको संरचनात्मक पक्षका आधारमा विश्लेषण यसप्रकार गरिएको छ :

२.२.१ महामानव महाकाव्यमा संरचना

महामानव महाकाव्य नेपाली लोकतान्त्रिक आन्दोलनका नायक र नेपाली साहित्यका वरिष्ठ साहित्यकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको जीवनयात्रामा आधारित महाकाव्य हो । यस महाकाव्यको शीर्षक नेपाली राजनीतिका परिपोषकहरूद्वारा प्रदत्त बी.पी. को महामानव उपाधिलाई बनाइएको छ । स्वर्गीय विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सङ्घर्षमय जीवन राजनीतिक उपलब्धि, साहित्यिक योगदान आदिलाई वर्ण्य विषयको रूपमा चयन गरेर पूर्वीय काव्य मान्यताका आधारमा विवेचना गरिएकोले यस महाकाव्यको शीर्षक महामानव राखिएको छ । महाकाव्यको शीर्षकको सम्बन्धमा पूर्वीय चिन्तकहरूले नायक वा विषयवस्तु केन्द्रित शीर्षकलाई अङ्गीकार गरेका छन् । प्रस्तुत महाकाव्यको शीर्षकले दुवै पक्षलाई समेटेकाले शीर्षकीकरण सार्थक बन्न पुगेको देखिन्छ ।

पूर्वीय काव्यसिद्धान्त अनुरूप तेह्र सर्गीय संरचनामा संरचित प्रस्तुत महाकाव्यमा मङ्गलाचरणान्तर्गत गणेश, सरस्वती, श्रीहरि, शिव र कुलदेवतालाई मङ्गलाचरणका तीन भेद (नमस्कारात्मक, आशीर्वादात्मक र वस्तुनिर्देशनात्मक) मध्ये नमस्कारात्मक अभिवादन ११ श्लोकहरूद्वारा गरिएको छ । मङ्गलाचरणका प्रत्येक श्लोकलाई सर्गबद्धता प्रदान गरी महाकाव्यको १३ सर्गे काय विस्तार गरिएको छ । पहिलो सर्गमा ७७, दोस्रो सर्गमा ८१, तेस्रो सर्गमा ६०, चौथो सर्गमा ४८, पाँचौँ सर्गमा ८९, छैठौँ सर्गमा १५१, सातौँ सर्गमा १०९, आठौँ सर्गमा १३१, नवौँ सर्गमा १५६, दसौँ सर्गमा १००, एघारौँ सर्गमा १२९, बाह्रौँ सर्गमा ५० र तेह्रौँ सर्गमा ९३ गरी कुल १२४७ श्लोकहरू यस महाकाव्यमा रहेका छन् । पूर्वीय महाकाव्य परम्पराअनुसार यस महाकाव्यमा सर्गको अन्त्यमा छन्द परिवर्तन र भावीसर्गको कथावस्तुको सङ्केत काव्यकार भट्टराईले गरेका छन् । दुई सय सतसष्टी पृष्ठमा विस्तारित यस महाकाव्यमा सात छन्दद्वारा लय निर्धारण गरेर १३ सर्गे संरचना निर्माण गरिएको छ ।

२.२.२ शाह-शृङ्खला महाकाव्यमा संरचना

शाह-शृङ्खला (२०६६) नीलकण्ठ भट्टराईको दोस्रो महाकाव्यात्मक कृति हो । नेपालमा राजतन्त्रको स्थापना, शाहवंशको उदय र वंशवर्णनलाई मुख्य विषय बनाएर रचना भएको यस महाकाव्यलाई ऐतिहासिक महाकाव्य भन्न सकिन्छ । सर्गका सट्टामा शृङ्खला शब्द प्रयोग भएको यो महाकाव्य पन्ध्र शृङ्खलामा संरचित छ । महाकाव्यमा पहिलो शृङ्खलादेखि पन्ध्रौँ शृङ्खलासम्म जम्मा २४९ पृष्ठ छन् । चार पाउ हुने उपजाति छन्दका पाँच श्लोकद्वारा नमस्कारात्मक मङ्गलाचरण गरी महाकाव्य आरम्भ गरिएको छ । मङ्गलाचरणमा गणेश, विरञ्ची, दामोदर, शम्भु, गोरखनाथ तथा कुलदेवाताको वन्दना गरिएको छ । महाकाव्यमा पहिलो शृङ्खलामा १३१, दोस्रो शृङ्खलामा ८९, तेस्रो शृङ्खलामा ८१, चौथो शृङ्खलामा ६०, पाँचौँ शृङ्खलामा ८०, छैटौँ शृङ्खलामा ८४, सातौँ शृङ्खलामा ३६, आठौँ शृङ्खलामा ६१, नवौँ शृङ्खलामा ७८, दसौँ शृङ्खलामा ८१, एघारौँ शृङ्खलामा ५६, बाह्रौँ शृङ्खलामा १४०, तेह्रौँ शृङ्खलामा ६०, चौधौँ शृङ्खलामा ६५ र पन्ध्रौँ शृङ्खलामा ८८ गरी जम्मा एक हजार एक सय बयानब्बे (११९२) श्लोकहरू रहेका छन् । यस महाकाव्यको शीर्षक शाहवंशीय राजाहरूको जीवनीलाई आधार बनाएर राखिएको छ । शाहवंशको उत्पत्ति, शाहवंशीय राज्यको स्थापना, पृथ्वीनारायण शाहले गरेको एकीकरण, शाहवंशीय राजाहरूको राज्यसञ्चालन, क्रमशः, शृङ्खलाबद्ध रूपमा वंशावलीको वर्णन गरे

जस्तै वर्णन गरिएकाले यस महाकाव्यको शीर्षक **शाह-शृङ्खला** उचित नै देखिन्छ । पूर्वीय महाकाव्य परम्परा अनुसार यस महाकाव्यमा पनि सर्गको अन्त्यमा छन्द परिवर्तन भावी सर्गको कथावस्तुको सङ्केत महाकाव्यकार भट्टराईले गरेका छन् । २४९ पृष्ठमा विस्तारित यस महाकाव्यमा पूर्वीय छन्दशास्त्रका अनुष्टुप्, शार्दूल विक्रीडित, मन्दाक्रान्ता, मालिनी र शिखरिणी गरी पाँच छन्दद्वारा लय निर्धारण गरी महाकाव्यको सर्गबद्धता निर्धारण गरिएको छ ।

२.२.३ ओखलढुङ्गा महाकाव्यमा संरचना

नीलकण्ठ भट्टराईको तेस्रो महाकाव्यका रूपमा **ओखलढुङ्गा** (२०६८) महाकाव्य रहेको छ । ओखलढुङ्गाको भौगोलिक परिवेशलाई आधार बनाएर लेखिएको यो महाकाव्य प्रकृतिकाव्यका रूपमा देखिएको छ । यस कृतिमा सर्गका रूपमा गति शब्दको प्रयोग भएको छ । यस काव्यको संरचना पनि पूर्वीय काव्यसिद्धान्त अनुरूप नै देखिन्छ । पन्ध्र सर्गीय संरचनामा विस्तारित प्रस्तुत महाकाव्यमा मङ्गलाचरण अन्तर्गत गणेश, महेश, ब्रह्मा, विष्णु, कुलदेवता, सरस्वती, पितृ, प्रथमगण र गुरुको मङ्गलाचरण आशीर्वादात्मक नमस्कारात्मक रूपमा मन्दाक्रान्ता छन्दका आठ श्लोकरूद्रारा गरिएको छ । मङ्गलाचरणलाई छुट्टै मङ्गलाचरण शीर्षकमा राखिएको छ । महाकाव्यमा १५ सर्गीय सर्गयोजना तयार पारिएको छ । पहिलो गतिमा 'विषयप्रवेश' शीर्षक दिई ५१ श्लोक, दोस्रो गतिमा 'साँधसीमा' शीर्षक दिई ४५ श्लोक, तेस्रोमा 'तीर्थस्थल' शीर्षक दिई ५९ श्लोक, चौथो गतिमा 'गाउँबस्ती' शीर्षक दिई ५७ श्लोक, पाँचौँ गतिमा 'जलनिधि' शीर्षक दिई ३५ श्लोक, छैटौँ गतिमा 'भर्नाख्यान' शीर्षकमा ३३ श्लोक, सातौँ गतिमा 'अदृश्य शक्ति' शीर्षकमा ४२ श्लोक, आठौँ गतिमा 'किंबदन्ती' शीर्षकमा ४४ श्लोक, नवौँ गतिमा 'वनस्पति' शीर्षकमा ४० श्लोक, दसौँ गतिमा 'खनिज' शीर्षकमा ३२ श्लोक, एघारौँ गतिमा 'सागा प्रतिभा' शीर्षकमा १३९ श्लोक, बाह्रौँ गतिमा 'प्रथम प्रतिभा' शीर्षकमा ३६ श्लोक, तेह्रौँ गतिमा 'राजनीति' शीर्षकमा ३३ श्लोक, चौधौँ गतिमा 'संस्कृति' शीर्षकमा ८१ श्लोक र पन्ध्रौँ गतिमा 'वर्तमान र स्वभावना' शीर्षक दिई ३८ श्लोक गरी जम्मा ७८३ श्लोकरूका माध्यमबाट महाकाव्यको फैलावट १६२ पृष्ठसम्म पुगेको छ । यस महाकाव्यको शीर्षक विषयवस्तुलाई आधार बनाएर राखिएको छ । मूल रूपमा कुनै मानवीय पात्र नभएको यस महाकाव्यको विषयवस्तुमा ओखलढुङ्गाको समग्र परिवेशलाई समेटिएको छ । काव्यको

विषय अनुरूप शीर्षक विधान अनुकूल नै देखिन्छ । पूर्वीय मान्यता अनुरूप यस महाकाव्यमा पनि सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन भावी सर्गको कथावस्तुका सङ्केत महाकाव्यमा भट्टराईले गरेका छन् ।

२.२.४ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्यमा संरचना

महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्य (२०७१) नीलकण्ठ भट्टराईको प्रकाशनका दृष्टिले चौथो तथा अन्तिम महाकाव्य हो । 'स्मृति काव्य' उपशीर्षक दिइएको यस महाकाव्यमा जम्मा एघार सर्ग रहेका छन् । महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल माध्यमिक नेपाली काव्यपरम्पराका साहित्यिक स्रष्टा हुन् । 'महाभारत' र 'यूरोपीय महाभारत' जस्ता दुई वटा महाकाव्य रचना गरेर उनले नेपाली भाषा-साहित्यको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको देखिन्छ । काव्यकार नीलकण्ठ भट्टराईले उनको यही योगदानलाई मूल विषय बनाएर महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल स्मृति महाकाव्य रचना गरेका हुन् । एघार वटा सर्गमा संरचित प्रस्तुत महाकाव्यमा मङ्गलाचरणलाई छुट्टै शीर्षकमा राखिएको छैन । पहिलो सर्गको आरम्भमै आशीर्वादात्मक र नमस्कारात्मक शैलीका उपेन्द्रबज्रा छन्दका दुई श्लोकका मङ्गलाचरणका माध्यमबाट गणेश, सूर्य, देवी, विष्णु र शिव लगायत पाञ्चायन देवताको प्रार्थना गरिएको छ । प्रत्येक सर्गलाई 'स्मृति' शीर्षक तथा त्यही शीर्षकको मुन्तिर विषयवस्तुअनुसारको उपशीर्षक पनि राखिएको छ । पहिलो स्मृतिमा 'पुख्यौली सन्दर्भ र जन्म' उपशीर्षक दिई ६४ श्लोक, दोस्रो स्मृतिमा 'बाल्यकाल' उपशीर्षक दिई ३४ श्लोक, तेस्रो स्मृतिमा 'शिक्षा आर्जन' उपशीर्षक दिई ३४ श्लोक, चौथो स्मृतिमा 'विवाह-कर्म' उपशीर्षक राखी ५६ श्लो, पाँचौँ स्मृतिमा 'संस्कार' उपशीर्षक राखी ३४ श्लोक, छैटौँ स्मृतिमा 'पारिवारिक कुलमर्यादा' उपशीर्षक दिई ७२ श्लोक, सातौँ स्मृतिमा 'सम्पत्ति' उपशीर्षक दिई ४७ श्लोक, आठौँ स्मृतिमा 'साहित्य-साधना पूर्वपीठिका' उपशीर्षक दिई ४४ श्लोक, नवौँ स्मृतिमा 'साहित्य-साधना उत्तरपीठिका' उपशीर्षक राखी ७१ श्लोक, दसौँ स्मृतिमा 'साहित्य-शैली' उपशीर्षक राखी ३३ श्लोक र एघारौँ स्मृतिमा 'जीवन-दर्शन' उपशीर्षक राखेर ४८ श्लोक गरी जम्मा ५३७ श्लोकहरूका माध्यमबाट यो महाकाव्य संरचित छ । यस महाकाव्यको शीर्षक यसै काव्यका नायक वा मुख्य पात्र नरेन्द्रनाथको नामबाट राखिएको छ । महाकवि नरेन्द्रनाथको साहित्यिक जीवनीको काव्यात्मक विवेचना यस महाकाव्यमा गरिएको छ । मुख्य पात्र नरेन्द्रनाथको सत्यवादी, कर्मयोगी, निःस्वार्थी,

काव्यसाधक व्यक्तित्वको चित्रण काव्यमा गरिएकोले यस काव्यको शीर्षक विषयानुकूल देखिन्छ ।

२.३ नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यमा वस्तुविधान

कृतिमा बाह्य प्रकाशनको सारभूत अंश वा सारतत्त्व तथा आन्तरिक सत्त्व वा गुदीलाई वस्तु भनिन्छ । प्रगीतात्मक कवितामा मुख्यतः भाव वा विचार, आख्यानात्मक कवितामा घटना, प्रसङ्ग वा कथानक र नाटकीय कवितामा कार्यव्यापार वा द्वन्द्वका रूपमा वस्तुको उपस्थिति रहन्छ ।^४ महाकाव्य एउटा लामो कथात्मक वा आख्यानात्मक काव्य हो । यसमा कथात्मकतामा कवितात्मकता र कवितात्मकतामा कथात्मकता आवश्यक हुन्छ । कथाविना यस विधाको रचना हुनु प्रायः असम्भव नै देखिन्छ । पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै जगत्का आचार्य तथा विद्वान्हरूले महाकाव्यका निमित्त कथावस्तुलाई अनिवार्य तत्त्वका रूपमा लिएका छन् ।

पूर्वीय धारणाअनुसार महाकाव्यको कथावस्तु ऐतिहासिक, पौराणिक तथा कविकल्पनाजन्यमध्ये कुनै एक हुनुपर्छ । यसका साथै स्वर्गदेखि धरतीसम्मका विविध प्रकृतिको स्थान, समय र चक्रको वर्णन आवश्यक ठानिएको छ । महाकाव्यको प्रारम्भ मङ्गलाचरणद्वारा भई पञ्चसन्धिसमन्वित कथानक आवश्यक छ भन्ने पूर्वीय मान्यता हो ।^५

पाश्चात्य मान्यताअनुसार ऐतिहासिक, दन्त्यकथात्मक तथा कवि कल्पनामा आधारित कुनै पनि घटनायुक्त कथानक महाकाव्यका निमित्त आवश्यक छ भन्दै एकान्विति, पूर्णता, सम्भाव्यता, सहज विकास, कुतूहल र साधारणीकरणजस्ता कथानकीय गुणहरूले महाकाव्य परिपूर्ण हुनुपर्छ भनिएको पाइन्छ ।^६ यी माथिका अभिव्यक्ति र सैद्धान्तिक मान्यताले महाकाव्यका निमित्त कुनै उदास र गम्भीर, आधिकारिक र प्रासङ्गिक जे भए पनि कथावस्तु आवश्यक छ भनिएको देखिन्छ । महाकाव्यको कथानक सङ्गठित र सुव्यवस्थित हुनुपर्ने पनि भनिएको छ । तर अचेल साहित्यका विविध विधामा कथावस्तुलाई बहिष्कार गर्न थालिएको छ । जीवनमा जसरी कुनै घटनाको सम्बद्धता हुँदैन, साहित्यमा त्यसरी नै घटनाको

^४ खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, कविताको संरचनात्मक विश्लेषण, पूर्ववत्, पृ. २१९ ।

^५ केशवप्रसाद उपाध्याय, साहित्य-प्रकाश, सातौँ संस्करण, (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०६७), पृ. ७४ ।

^६ ऐजन ।

शृङ्खलाबद्धता हुँदैन । आजको जटिलतापूर्ण र विषमतापूर्ण जीवनमा घटनाहरूमा क्रमबद्धता हुन्छ वा हुनुपर्छ भन्ने कुनै अनिवार्यता छैन ।^१ जीवन जे-जस्तो छ, महाकाव्यमा कथानक पनि त्यस्तै हुन सक्दछ भन्ने भावना मोहन हिमांशु थापाले व्यक्त गरेको पाइन्छ । जे-जस्तो भए पनि महाकाव्यका निमित्त कथानक अपरिहार्य तत्त्व हो ।

२.३.१ महामानव महाकाव्यमा वस्तुविधान

पूर्वीय दृष्टिमा महाकाव्य र नाट्यसन्धिको पाँच अवस्थाकै अनुसरण गर्ने प्रयास गरिएको देखिन्छ । पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूले कथावस्तुको छनोटमा देखाएको निर्दिष्ट मार्गलाई अनुसरण गर्दै नीलकण्ठ भट्टराईले इतिहास र लोकप्रसिद्ध कथावस्तुलाई नै **महामानव** महाकाव्यमा आत्मसात् गरेका छन् । नेपालको राजनीतिक इतिहासका प्रसिद्ध व्यक्ति विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको जीवनथागा र आदर्शलाई यसले मूल कथ्य बनाएको छ । यस महाकाव्यको कथावस्तुलाई तेह्र सर्गमा विभाजित गरेर कथाको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्मका योजनाहरू पूर्वीय पञ्चसन्धिकै सीमा र परिधिमा केन्द्रीकृत हुँदै कथावस्तुको कार्यसिद्धि वा फलागमतिर उन्मुख गराइएको छ । यस महाकाव्यको मूल अभीष्ट विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालालाई आदर्श पुरुषका रूपमा चित्रण गर्नु नै हो । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका जीवनका विविध क्षण-प्रतिक्षण, उकाली-ओराली, सुख-दुःख र उनले गरेको योजना एवम् तर्कनाको वर्णन व्याख्याद्वारा उनको व्यक्तित्वको महिमालाई उकास्नु रहेको छ । कोइरालाको जीवनमा उनले आफ्नो लक्ष्य प्राप्तिका लागि आइपरेका विभिन्न विघ्नबाधाहरूको प्रतिकार गरेको देखाउनु पर्ने हो तर यस महाकाव्यमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालालाई स्वर्ग पुऱ्याएर विजयको प्रत्याभूति गराउन खोजिएको देखिन्छ । परम्परागत रूपमा देखा पर्दै आएका अति मानवीय र अतिरञ्जनात्मक प्रसङ्गलाई कहीं-कहीं मौलिकताका साथ कविले स्वाभाविक तुल्याएर मानवीय स्वरूप दिन खोजेका छन् । जुन कुराले कथावस्तुको सत्यतालाई धमिल्याउन खोजेजस्तो देखिन्छ ।

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तुलाई हेर्दा मङ्गलाचरणबाट सुरु भएको छ । पूर्वीय काव्यमान्यताका आधारमा मङ्गलाचरण अनिवार्य भएकाले यहाँ पनि भट्टराईले मङ्गलाचरण गरेका छन्, जस्तै :

^१ मोहन हिमांशु थापा, साहित्य परिचय, सातौँ संस्करण, पूर्ववत्, पृ. २५ ।

सर्वाद्य पूज्य गजका मुख-दन्तधारी
सम्पूर्ण भक्तजनका घटमा विहारी
हिँड्ने प्रबुद्ध गणनायक सिद्धिदाता
देऊ ममा सफलता शिरसा नमामि ॥१॥ (पृ. १)

महाकाव्यको कथावस्तु प्रथम सर्गबाटै आरम्भ हुन्छ । पहिलो सर्गको बाइसौं श्लोकमा पुगेपछि कोइराला वंशको उल्लेख हुन्छ । २१ श्लोक कविले अतिशयोक्तिपूर्ण परिवेशको वर्णनमा खर्चेका छन् । बाइसौं श्लोकबाट कथाको उठान यसरी हुन्छ :

द्विजाति धेरै त्यस ठाउँमा थिए
ती कोइरालाहरू एक भै मिले
क्षेत्री र वैश्य त्यस ठाउँमा अलि
थोरै थिए, शूद्र भनै कताकति ॥२२॥ (पृ. ८)

कोइरालावंशको वर्णनबाट सुरु भएको कथावस्तु बी.पी. का बाजे नन्दिकेश्वर र बुबा श्रीकृष्णप्रसाद कोइरालाको सङ्क्षिप्त जीवनी वर्णनमा नै प्रथम सर्ग खर्च भएको छ ।

दोस्रो सर्गमा पुगेपछि कृष्णप्रसाद कोइराला मधेस जाँदा उतै बी.पी. को जन्म हुन्छ र उनको ठुलाबाबाट विश्वेश्वरप्रसाद नामकरण गरिन्छ । एकदिन कृष्णप्रसादले थोत्रा लुगा तत्कालीन शासक चन्द्रशमशेर समक्ष पठाउँछन् र यसबाट रुष्ट बनेका चन्द्रशमशेरले कृष्णप्रसादलाई पक्राउ पूर्जा पठाउँछन् । कृष्णप्रसाद भने सपरिवार भारत जान्छन् र दोस्रो सर्ग टुङ्गिन्छ । सर्गान्तमा अर्को सर्गको पूर्व सूचना दिने पूर्वीय परिपाटीलाई कविले यस काव्यमा पनि पालना गरेका छन् । सर्गान्तमा यसरी सूचना दिन्छन् :

यति दिन सब आफ्नो भाग्य-रेखा उतारी
विधि-नियति सबै ती आफ्नो पक्ष पारी
सबतिर विजयीको नामले कृष्ण जागे
तर पछि शरणार्थी भेषले भोग्न लागे ॥८१॥ (पृ. ३७)

तेस्रो सर्गबाट कथावस्तुले केही गति लिन्छ कृष्णप्रसादको भारत प्रस्थान, उनीसँगै उनका समर्थकको पनि पलायनले गर्दा कृष्णप्रसादको राजनीतिक वातावरण भारतमै बन्छ ।

उनका छोरा बी.पी. पनि वयस्क भैसकेकाले उनी छोरा बी.पी. को सहयोगमा राणाविरोधी आन्दोलनको आरम्भ गर्छन्, जस्तै :

पुगे बिपी बालक मातृका अनि
उठेर सच्चा स्वरले बिपी पनि
गरेर अङ्ग्रेज विरुद्ध भाषण
अचम्म पारे सबमा समीपमा ॥२७॥ (पृ. ४२)

यसले नेपाली राजनीतिमा ठूलो प्रभाव पार्छ । भारतमा चलिरहेको स्वतन्त्रता सङ्ग्रामले पनि कृष्णप्रसादलाई चर्चित बनाउँछ । त्यसपछि कृष्णप्रसाद फेरि नेपालको कोशी किनारामा आई बसोबास गर्न थाल्छन् र तेस्रो सर्ग टुङ्गिन्छ ।

चौथो सर्गमा बी.पी. को विवाह, पढ्नका लागि काशी प्रस्थान, बी.पी. हजुरआमासँगै बसेको र त्यहीं हरिश्चन्द्र विद्यालयमा भर्ना भई पढ्न थालेको प्रसङ्गबाट कथानक सुरु हुन्छ, जस्तै :

धोको हरिश्चन्द्र गएर पढ्नको
ठूलो थियो त्यो मनमा अचम्मको
उठेर विद्यालयमा गए अनि
भर्ना भए सात किलाशमा उनी ॥२९॥ (पृ. ५४)

बिचमै हजुरआमाको निधनले विचलित बी.पी. ले जसो तसो बी.ए. सम्मको अध्ययन गर्छन् । स्वाध्ययनलाई अझ बढी जोड दिएर उनी एक बुद्धिजीवीको रूपमा स्थापित बन्न पुगेको तथा भ्रापा निवासी कमलप्रसादकी छोरी सुशीलासँग विवाहको प्रसङ्गका साथ चौथो सर्ग टुङ्गिन्छ, जस्तै :

भ्रापा बडाहाकिम पार पौरखी
थिइन् सुपुत्री कमलाप्रसादकी
भयो विवाहा शुभ लग्न वारमा
पुगेर गङ्गा यमुना किनारमा ॥ (पृ. ५८ देखि ५९)

पाँचौं सर्गको प्रसङ्ग परिवेशका दृष्टिले चौथोबाट भिन्न छ । समाख्यानात्मकताका दृष्टिले हेर्दा कथावस्तुमा भिन्नता देखापर्छ । यस सर्गमा काव्यनायक बी.पी. दार्जिलिङ पुगेर वकालत पेसा गर्न थाल्छन् र हिन्दी साहित्य रचना पनि गर्दछन्, जस्तै :

दार्जिलिङ्ग पुगी पेसा
वकालत पनि गरे
त्यसैको साथमा हिन्दी
साहित्य रचना गरे ॥५॥ (पृ. ८)

त्यहीँ साहित्यकार सूर्यविक्रम ज्ञवालीसँग बी.पी. को भेट हुन्छ र उनकै सल्लाहमा उनी आफ्नो मातृभाषा नेपालीमा साहित्य लेख्न थाल्छन्, जस्तै :

भनेथे उनले आई
बीपीलाई समाउँदै
भाषा राखेर नेपाली
तिमी लेख रमाउँदै ॥८॥ (पृ. ६१)

यसै कालखण्डदेखि नै नेपाली कथाजगत्मा मनोवैज्ञानिक शैली भित्रिएको प्रसङ्गबाट सर्गको समापन हुन्छ । छैटौं सर्गमा कथावस्तुले विषयको परिधिलाई समेट्न सकेको छैन, मुख्य पात्र बी.पी. को योगदानको चर्चामा छैटौं सर्ग खर्च भएको छ । काव्यको समाख्यानात्मकता यहाँनेर अलिकति खल्बलिएको छ । काव्यनायक बी.पी. को औपन्यासिक कला र योगदानको चर्चा बीचमै कोट्याउँदा वस्तुविधान खजमजिने र कथानकले गति लिन नसक्ने भएकाले यहाँनेर प्राविधिक त्रुटि देखा पर्छ । सातौं सर्गमा कथावस्तु अलिक विस्तृत भएर देखापर्छ । यस सर्गमा भारतको स्वतन्त्रता सङ्ग्राम, अङ्ग्रेज विरुद्धको गान्धीवादी आन्दोलनमा काव्यनायक बी.पी. को संलग्नता र त्यसको परिणाम स्वरूप बी.पी. ले भारतीय जेलमा यातना भोग्नु परेको प्रसङ्ग वर्णित छ भने उपकथाका रूपमा विश्वपरिवेश, विश्वयुद्ध र त्यसको प्रभावको पनि वर्णन छ । बी.पी. भारतीय जेलबाट छुटेर आएको र राणाशासनको विरुद्धमा सशक्त आन्दोलनका उद्देश्यले बर्माको भ्रमणको वर्णन यस सर्गमा वर्णित छ, जस्तै :

साम्राज्यवादको पञ्जा-

बाट मुक्ति गराउन

वीपीको साथमा लागे

आड भरोस पाउन ॥२८॥ (पृ. ११५)

आठौँ सर्गको कथावस्तुमा काव्यनायक बी.पी. नेपाल फर्केर तानाशाही राणाशासन विरुद्ध जनआन्दोलनको तयारीमा जुटेको देखाइएको छ । यसका साथै उनी नेपाली कांग्रेस पार्टीको शक्ति सञ्चितिका लागि गिरिजा, तारिणी, मनमोहन, श्रमजीवी, मजदुर लगायत सम्पूर्ण जनतासित एक ढिक्का भएर क्रान्तिमा होमिएको कथावस्तु वर्णित छ । यस क्रममा उनी जेल परेको देखाइएको छ । बी.पी. जेल परेको खबर गान्धीले जानकारी पाउनासाथ उनले बी.पी. लाई जेलमुक्त गर्न लेखेको पत्र अखबारमा प्रकाशित भयो र संसारभर फैलियो । दरबारमा पद्मशमशेरले यो खबर प्राप्त गरेपछि बी.पी. लाई जेलमुक्त गर्दछन् । जेलमुक्त भएपछि बी.पी. उपचारका लागि भारत प्रस्थान गर्छन् । नवौँ सर्गमा बी.पी. को चरित्र केही सङ्कुचन हुन पुगेको छ । उनी नेपाल फर्के लगत्तै राणाद्वारा पक्राउ पर्छन् । उनको अभावमा अस्तव्यस्त बनेको कांग्रेस पार्टी लथालिङ्ग बन्न पुग्दछ । केही समयपछि उनी पुनः जेलबाट छुट्छन् र पार्टी बलियो बनाउने कार्यमा लाग्छन् । यसका लागि बी.पी. ले यहाँ नायकत्वको भूमिका खेलेको देखिन्छ । विभिन्न छद्मभेषमा बी.पी. हिँडेको र उनी पुनः राजद्रोहमा पक्राउ परेको प्रसङ्गले उनको नायकत्व पुनः ओभेलमा पर्दछ । एक महिना पछि पुनः जेलमुक्त भई उनी आन्दोलनको तयारीमा लाग्दछन्, जस्तै :

त्यही समयमा आई

आठपहरियाहरू

समाते जेलमा थुन्न

बीपीका साथमा अरू ॥५६॥ (भट्टराई :पृ. १७०)

दशौँ सर्गमा बी.पी. को चरित्र अलिक आकासिन्छ, उनले आफ्नै नेतृत्वमा राणाविरुद्ध ठूलो आन्दोलनको उद्घोष गर्दछन्, जस्तै :

घोषणापत्रमा आफ्नो

देशको र्जजरस्थिति

दर्शाई युद्धका लागि

निम्त्याए उनले पनि ॥१८॥ (पृ. १९४)

देशमा उथलपुथल, सैनिक हलचल, तथा सरकारमाथि नै आक्रमण हुन थालेपछि दिल्ली सम्झौता पश्चात् राणाशासनको विधिवत् अन्त्य हुन्छ । नेपालमा प्रजातन्त्रको उदयपश्चात् बी.पी. नेपालका गृहमन्त्री बन्दछन्, जस्तै :

बीपीको जिन्दगीमाथि

भ्रञ्जनावात भएपनि

प्रजातन्त्र हुँदा पैलो

गृहमन्त्री बने उनी ॥६९॥ (पृ. २०५)

त्यसपछि नेपालमा आम चुनाव पनि हुन्छ र बी.पी. त्यसका प्रधानमन्त्री जस्तो गरिमामय पदमा समेत निर्वाचित हुन्छन्, जस्तै :

प्रजातान्त्रिक-सत्ताको

शुभारम्भ भएपछि

मन्त्री प्रधानको उच्च-

स्थानमा उभिएपछि ॥८८॥ (पृ. २०८)

दर्शाई सर्गमा बी.पी. काव्यका नायकका रूपमा उदीयमान सूर्य भैं देखिन्छन् तर उनको नायकत्व एघारौँ सर्गमा चम्किन पाउँदैन । उनी राजतन्त्रद्वारा समातिन्छन् र जेल चलान गरिन्छन् । चारैतिरको दबावबाट पनि उनी जेलमुक्त हुन सक्दैनन् । रोगले च्यापेपछि उनी आठवर्षपछि जेलमुक्त हुन्छन् र उपचारका लागि अमेरिका जान्छन् । स्वदेश फर्कदा पुनः उनी समातिन्छन् र उनीविरुद्ध मुद्दा चलाइन्छ, जस्तै :

बलपूर्वक मञ्चैमा

एक्कासी भ्रमना गरी

समाती हत्कडी लायो

सेनाले ढाडमा चडी ॥१२॥ (पृ. २१४)

यहाँसम्म आइपुग्दा कथानकको उत्कर्षता समाप्त हुन्छ र कथानक ओरालो भर्छ । यसरी पटकपटक उनी जेल चलान भइरहन्छन् । बाह्रौँ सर्गमा काव्यनायक बी.पी. को सङ्घर्षको वर्णन गरिएको छ । बी.पी. राज्यको पञ्जाबाट उम्कन सक्दैनन् । कहिले नेपाल केहिले भारत निर्वासन गरी उनको जीवन खेर गइरहन्छ । उदात्त चरित्रको उद्घाटन गर्न खोजिए पनि उनको चरित्र मुखरित हुन सकेको छैन । उनी पुनः जेल पर्छन् । उनको नेतृत्वमा भएका कार्यहरूमा जनताबाट पूर्ण समर्थन प्राप्त हुँदैन, अस्कल काण्ड, मौन जुलुस, गोरखापत्र संस्थान काण्ड जस्ता घटनाले उनको चरित्रलाई समर्थन गरेको देखिएको छैन । वि.सं.२०२६ मा राजाबाट भएको जनमत सङ्ग्रहले पनि बी.पी. को पक्ष लिँदैन । उनको चरित्र यस सर्गमा सङ्घर्षमै लुप्त हुन्छ । काव्यको अन्तिम सर्ग तेह्रौँ सर्गमा काव्यनायक बी.पी. कोइरालाको चरित्रलाई केन्द्रित बनाई वस्तुविधान गरिएको छ । केही यथार्थ र केही काल्पनिकतामा चरित्रको कमजोर पक्षलाई सबल बनाउने प्रयास गरिएको छ । बी.पी. ले गरेका घरदैलो कार्यक्रम, मेची महाकाली अभियान, समाजवादी प्रशिक्षण कार्यक्रम, आदि कार्यबाट बी.पी. को भिनो चरित्रलाई उजिल्याउने प्रयास गरिएको छ, जस्तै :

चरित्र पैले सबले बनाउनु
विस्तार पार्टी अनि यो गराउनु
कस्ले ठुलो मद्दत गर्दछन् भनी
बुझेर मात्रै अधि बढ्नु जो पनि ॥८३॥ (पृ. २६५)

अन्त्यमा मृत्यु अवस्थालाई बोध गरी 'मलाई स्वर्गबाट निम्ता आयो, म जान्छु, म स्वर्गमा गएर पनि प्रशिक्षण शिविर सञ्चालन गर्नेछु' भन्दै बी.पी. स्वर्ग जान्छन् । त्यहाँ सहिदहरूले भव्य स्वागत गर्दछन् र महाकाव्य टुङ्गिन्छ, जस्तै :

माया बसाली अब पुग्न लक्ष्यमा
आएर आफैँ जनतासमक्षमा
खडा भई हात दुवै मिलाउँदै
बीपी पुगे स्वर्गपुरी रमाउँदै ॥९१॥ (पृ. २६७)

महामानव महाकाव्यको कथावस्तु प्रथम सर्गबाट आरम्भ भई तेह्रौँ सर्गमा बी.पी. को स्वर्गवाससम्मको घटना वर्णनपश्चात् टुङ्गिएको छ । बी.पी. को वंश वर्णनबाट सुरु भएको यस महाकाव्यको कथावस्तुको आदि भागको सङ्केत पहिलो सर्गको बाह्रौँ श्लोकबाट यसरी भएको छ :

द्विजाति धेरै त्यस ठाउँमा थिए
ती कोइरालाहरू एक भै मिले
क्षेत्री र वैश्य त्यस ठाउँमा अलि
थोरै थिए, शूद्र भनै कताकति ॥२२॥ (पृ. ०८)

बी.पी. को पारिवारिक इतिवृत्तको वर्णन यस महाकाव्यको आदि भाग हो । श्रीकृष्णप्रसाद कोइरालाको सङ्क्षिप्त जीवनी वर्णन, बी.पी. को जन्म, कृष्णप्रसादको भारत प्रस्थान, बी.पी. को अध्ययन र विवाह, दार्जिलिङमा वकालत र त्यहीँ साहित्यकार सूर्यविक्रम ज्ञवालीको संसर्गबाट नेपाली साहित्य सिर्जनामा लाग्ने प्रेरणा प्राप्त भई मातृभाषा नेपालीमा साहित्य लेखन कार्यमा सक्रिय, पछि गान्धीको प्रेरणा र प्रभावबाट भारतमा चलेको अङ्ग्रेज विरुद्धको भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्राममा गान्धीवादी आन्दोलनमा संलग्नता र त्यसको परिणाम स्वरूप भारतीय जेलमा यातना भोग्नु कथावस्तुको सङ्घर्ष विकासको चरण वा अवस्था हो ।

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तुको मध्य भाग बी.पी. भारतीय जेलबाट छुटेपश्चात् नेपालमा आई स्वेच्छाचारी जहानियाँ राणाशासन विरुद्धको आन्दोलनमा सक्रिय भई लाग्नु र पटक पटक राणाशासकद्वारा जेलमा यातना सहनु परे तापनि क्रान्तिको पथबाट विचलित नभई स्वतन्त्रताको आन्दोलनबाट नेपालमा प्रजातन्त्रमा प्रजातन्त्र स्थापना गराउन सफल हुनु हो, जस्तै :

सात साल थियो मास
फल्गुन सातमा गई
घोषणा भो प्रजातन्त्र
हर्षोल्लास ठूलो भई ॥६४॥ (पृ. २०४)

प्रजातन्त्रको उदयपश्चात् नेपालको गृहमन्त्री बन्नु र नेपालमा आम निर्वाचन सम्पन्न गराई आम चुनावबाट प्रधानमन्त्री जस्तो गरिमामय पदमा निर्वाचित हुनु कथावस्तुको चरम अवस्था हो, जस्तै :

वीपीको जिन्दगीमाथि
भ्रञ्जनावात भए पनि
प्रजातन्त्र हुँदा पैलो
गृहमन्त्री बने उनी ॥६९॥ (पृ. २०५)
सबै भन्दा ठुलो पार्टी
कांग्रेस विजयी भयो
मन्त्री प्रधानको स्थान
वीपीमा सहजै गयो ॥८७॥ (पृ. २०८)

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तुको अन्त्य भाग भनेको बी.पी. को स्वर्गवासको अवस्था हो । नेपालको प्रधानमन्त्री बनेपछि राजाका सेनाद्वारा उनी बन्दी बनाइन्छन् र जेल चलान हुन्छन् । यस घटनाबाट कथावस्तुको सङ्घर्ष हासको अवस्था सुरु हुन्छ, जस्तै :

बलपूर्वक मञ्चैमा
एक्कासी भ्रम्टना गरी
समाती हत्कडी लायो
सेनाले ढाडमा चडी ॥९२॥ (पृ. २१४)

यसपछि कथानकको उत्कर्षता समाप्त भई कथानक ओरालो लाग्छ । राजाद्वारा लादिएको निर्दलीय कुव्यवस्थाको सङ्घर्षको क्रममै बी.पी. को निधन हुन्छ र कथानकको अन्त्य हुन्छ । यो नै प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तुको अन्त्य भाग हो, जस्तै :

माया बसाली अब पुग्न लक्ष्यमा
आएर आफैँ जनतासमक्षमा
खडा भई हात दुवै मिलाउँदै
वीपी पुगे स्वर्गपुरी रमाउँदै ॥९१॥ (पृ. २६७)

२.३.२ शाह-शृङ्खला महाकाव्यमा वस्तुविधान

पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तअनुसार प्रस्तुत शाह-शृङ्खला महाकाव्यको आरम्भमा मङ्गलाचरण र वंशवर्णन गरिएको छ । महाकाव्यको प्रबन्धविधान अन्तर्गत पर्ने यस महाकाव्यको कथावस्तुमा नेपालको राजतन्त्रको स्थापना, शाहवंशको उदय र वंशवर्णन तथा वंशविनाशसम्मको विषयवस्तुलाई समावेश गरिएको छ । पन्ध्र ओटा शीर्षकरूपी सर्गहरूमा

महाकाव्यको कथावस्तु र घटनाको शृङ्खला गुम्फित भएको छ । नीलकण्ठ भट्टराईको यस महाकाव्यको पहिलो शृङ्खलामा पूर्वीय सिद्धान्त अनुसार नमस्कारात्मक मङ्गलाचरणपश्चात् विषयप्रवेश गरिएको छ, जस्तै :

सुमेरु मता र पिता भनेर
सभक्ति विश्वास लिई घुमेर ।
वाचाल बन्ने गणदेवलाई
म भक्तिले गर्छु सधैं प्रणाम ॥१॥(पृ. १)

कविले राजखानदानको वर्णनमा आधारित भएकाले यस काव्यलाई राजनीतिक दृष्टिकोणले नहेरिदिन आग्रह गर्दै काव्यलाई अगाडि बढाएका छन्, जस्तै :

तिनै प्रतापी नृपको महान
यथार्थमा गर्दछु यो बयान ।
हेरुन् सबैले यसलाई खोली
विशुद्ध साहित्य भनेर बोली ॥१०॥(पृ. ३)

यस किसिमको आग्रहले विषयको गम्भीरतालाई धमिल्याउने देखिन्छ । कथानकलाई अगाडि बढाउँदै कविले मञ्जुश्रीले ब्रह्माजीको वरदानद्वारा गोपालवंशको परम्परा आरम्भ गरेको, 'ने' मुनिका आदेशअनुसार राज्यको स्थापना हुन गएकोले नेपाल नामकरण हुन गएको ऐतिहासिक जानकारी गराउँछन्, जस्तै :

ती मञ्जुले फेरि शरीर शुद्धि
पाएर चौतर्फ दिएर बुद्धि ।
ग्रीष्मर्तुमा पर्वत घुम्न थाले
खोलेर पानी दकको निकाले ॥२१॥ (पृ. ५)
विशाल मैदान खुला गराई
आएर बस्ती नरको बसाई ।
पैलो त्यहीं राज्य खडा गराए
संसार नौलोसरिको बनाए ॥२२॥(पृ. ५)

नेपालको इतिहासमा क्रमशः गोपाल वंश, महिष वंश, किराँत वंश, लिच्छवि शासन, भूमिवर्मा, अंशुवर्मा, मल्लकालको शासन र भ्रै-भृगडाको वर्णन उल्लेख हुन्छ, जस्तै :

गोपालवंशी नरको महान
दोस्रो भयो राज्य सुधासमान ।
कालान्तमा गै महिषी भएथे
गोपालकै धर्म धरो लिएथे ॥३१॥ (पृ. ७)
किराँतवंशी अनि फेरि आए
बत्तीस पुस्ता यिनले चलाए ।
भिडेर आई अनि लिच्छवीले
सत्ता समाए बलिया हुनाले ॥३२॥ (पृ. ७)

कालान्तरमा रिडी क्षेत्रमा भूपाल नामका राजा बसोबास गर्न थाल्छन् । उनको राज्यविस्तार हुँदै जान्छ र उनका दुई छोरा हरिसिंह र अजय सिंह खाँचा र मिचा नामले प्रसिद्ध हुन्छन् र राज्य पनि विस्तार गर्छन् । यही वंशमा कुलमण्डन खान प्रभावशाली राजा हुन्छन् । दिल्लीका बादशाहले उनलाई शाह उपाधि दिएका हुन्छन्, जस्तै :

दिल्ली महाराज खुसी भएर
उपाधि नै शाह भनी दिएर ।
कृतार्थ पारे कुलमण्डलाई
यो वंश नै शाह भयो पछाडि ॥५१॥ (पृ. ११)

त्यसै बेलादेखि नै शाहवंशको आरम्भ हुन्छ । कुलमण्डन खानका कान्छा छोरा यशोब्रह्म शाह र तिनका दुई छोरा द्रव्य शाह र नरहरि शाहबीच भृगडा भएपछि रानी वसन्तावतीले आफ्नो स्तनधाराद्वारा चेपे नदीको सिमाना लगाई विवाद साम्य पारेर द्रव्य शाहलाई गोर्खा तथा नरहरि शाहलाई लमजुङ्ग जिम्मा लगाउँछिन्, जस्तै :

दियो जलाई स्तन दुग्धधारा
दिई मुमाले जलको किनारा ।
लाएर सीमा अनि राज्य बाँडी

पारिन् दुवैका पद वारिपारि ॥७४॥ (पृ. १५)

द्रव्य शाहका छोरा पुरन्दर शाह र तिनका छेरा छत्र शाहको अल्पायुमै मृत्यु भएपछि राजा रामशाहले अनेकौँ सुधार र राज्यविस्तारको काम गर्दै सत्ताइस वर्षपछि छोरा डम्बर शाहलाई राज्य सुम्पिन्छन्, जस्तै :

राज्याधिकारी उनले बनाई
दिए स्वयं डम्बर पुत्रलाई ।
भयो नयाँ शासन दान यौटा
दृष्टान्तको सक्कल रूप यौटा ॥९३॥ (पृ. १९)

त्यसैगरी कृष्णशाह, पृथ्वीपति शाह, वीरभद्र शाहपछि नरभूपाल शाहका तीन रानीमध्ये माहिली कौशल्या देवीका गर्भबाट पृथ्वीनारायण शाहको जन्म हुन्छ, जस्तै :

रानी द्वितिया अनि गर्भिणी भै
लिइन् प्रतिष्ठा कुल बीचमा नै ।
दर्बारमा मान भयो उनैको
आशा भरोशा हुन गो उनैको ॥१२५॥ (पृ. २६)

पृथ्वीनारायण शाहसम्म आइपुग्दा ४७ पुस्ताले नेपालमा राज्य गरेको चर्चासँगै प्रथम शृङ्खला टुङ्गिन्छ । वंशको वर्णनमा नायक को हुन् भन्ने कुरामा काव्यकारले ठोस तालमेल राख्न सकेको चाहिँ देखिँदैन ।

दोस्रो शृङ्खलामा महाकाव्यको पूर्वीय सिद्धान्तअनुसार नै विषय शृङ्खला अधि बढेको देखिन्छ । प्रकृतिको वर्णनबाट आरम्भ गर्नुपर्नेमा यस काव्यमा पनि त्यस्तै नै गरिएको छ, जस्तै :

संसार सानो गिरिकन्दराको
टीका लगाएसरि सुन्दरीको ।
निधार जस्तो अनि गण्डजस्तो
बान्की परेको अनुहार जस्तो ॥५॥ (पृ. २९)

यसमा गोर्खाको प्राकृतिक सौन्दर्य, पृथ्वीनारायण शाहको वासस्थान, गोरखनाथबाट पाएको वरदानको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै कथावस्तु अगाडि बढेको छ । त्यसैगरी पृथ्वीनारायण शाहको पहिलो विवाहपछि उत्पन्न कटुता, दामन हुँदै चन्द्रागिरि पुगेर उपत्यकाको दृश्यावलोकन गरेको, उपत्यकामा पुगी मल्ल राजाहरूको राजनीतिक अवस्था बुझी गोर्खा फर्केको प्रसङ्गको वर्णन यो दोस्रो शृङ्खलामा भएको छ, जस्तै :

छोटो भएको पथ चैं लिएछन्
हिँडेर चन्द्रागिरिमा पुगेछन् ।
चन्द्रागिरीशस्थल उच्चतामा
बसेर साथीसँग स्वच्छतामा ॥५३॥ (पृ. ३८)
सुसोच यौटे मन विन्दुलाई
खेलाउँदै मस्तकमा जुटाई ।
उपत्यका हात लिने अठोट
गरी पसे मल्लपुरी समस्त ॥६०॥ (पृ. ४०)
छ एक बाँकी अब योजनाको
सम्पत्ति केही अनि एकताको ।
भन्दै फिरे गोरखराज्य फेरि
पृथ्वी स्वयं अन्त कतै नहेरी ॥६४॥ (पृ. ४०)

यसका साथै काशी राजपुत्री नरेन्द्रलक्ष्मीसँग उनको दोस्रो विवाह भएको, दुलही भिफ्याइसकेपछि स-साना राज्यहरूलाई एकीकृत गरी विशाल राज्य बनाउने प्रतिज्ञा गरी एकीकरण अभियानमा लागेको घटना दोस्रो शृङ्खलामा वर्णित छ, जस्तै :

भन्दै प्रतिज्ञा उनले गरेथे
माटो समाई शिरमा छरेथे ।
सबै डराई रिपु काँप्न थाले
यो देश विस्तारित गर्न थाले ॥८७॥ (पृ. ४५)

दोस्रो शृङ्खलासम्म आइपुग्दा कथानकले सहज गति लिएको देखिन्छ तर काव्यमा उपकथा र घटनाहरूको निर्वहण भने देखिएको छैन । यहाँबाट कथानक उत्कर्षमा प्रवेश गर्छ । यसलाई कथानकको मध्यभागमा रूपमा पनि लिन सकिन्छ ।

तेस्रो शृङ्खलामा आइपुग्दा दोस्रो शृङ्खलाकै घटनावृत्त जोडिएको छ । पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियानको घटनावृत्तले दोस्रो र तेस्रो शृङ्खलाको बीचमा सन्धिको काम गरेको छ । त्यसपछि पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोट आक्रमण गर्छन् र त्यसमा असफलता प्राप्त भएपछि काशी गएर हातहतियार लिएर आउँछन् । शक्ति सुदृढ पारी दोस्रो पटकको हमलामा नुवाकोटमा जित हात पार्छन्, जस्तै :

नुवाकोटेहरू पैलो
युद्धमा विजयी भए ।
त्यसैले गोरखलाई
सामान्य सम्झिँदै गए ॥२५॥ (पृ. ५१)
दृढ सङ्कल्पका साथ
अगाडि उत्रिँदै गयो ।
आखिरी गोरखे सेना
युद्धमा विजयी भयो ॥२७॥ (पृ. ५१)

नेपालको सिमाना पूर्वमा टिस्टा तथा पश्चिममा रावी नदी र दक्षिणमा गङ्गासम्म पुऱ्याउने उद्देश्यका साथ युद्धमा अघि सरेको गोर्खाली फौज बेल्कोट, नाल्दुम, महादेव पोखरी हत्याई दोलखा लमजुङ्ग, तनहुँ, लामीडाँडामा विजयी हुन्छ । ठुलो सङ्घर्षपश्चात् सिरानचोक कब्जापछि पृथ्वीनारायण शाहले उपत्यका कब्जाको उद्देश्यले उपत्यकामाथि नाकाबन्दी गर्दछन्, जस्तै :

त्यो इष्ट सिद्धिका लागि
चौतर्फी राज्य जोडनु ।
अनिवार्य थियो नाका
नाका बन्द गराउनु ॥४८॥ (पृ. ५५)

मकवानपुर जितेर आफ्नो राज्य लिएपछि अङ्ग्रेज फौजसँग भिडेर उनीहरूलाई परास्त गर्दै गोर्खाली फौज अगाडि बढ्छ । क्रमशः सिन्धुली, चोभार, पनौती, बनेपा, फर्पिङ विजय गर्दै कीर्तिपुरमा पुगेपछि गोर्खाली फौजले ठुलो सङ्घर्षका साथ विजय हासिल गर्दछ र त्यसपछि काठमाडौं पाटन र भादगाउँमा आधिपत्य जमाइसकेपछि गोर्खाली फौज चौविसी राज्यतर्फ लम्किएर कास्की, रिसिङ, भीर्कोट, पैयु, स्याङ्जा आदि पश्चिमी राज्यहरूमाथि विजय प्राप्त गरेसम्मको कथावस्तु तेस्रो शृङ्खलामा वर्णित छ, जस्तै :

धुवाँकोटपछि स्याङ्जा
लिएभैँ क्रमले लिए ।
गोर्खाली शक्तिको ज्ञान
पश्चिमी क्षेत्रमा दिए ॥७२॥ (पृ. ६१)

वर्णित विषयवस्तुमा घटनाको शृङ्खला त देखिन्छ तर काव्यमा नायकको चरित्र उद्घाटन भने हुन पाएको छैन । चौथो शृङ्खलामा पृथ्वीनारायण शाहका छोरा प्रतापसिंह शाहको उदय देखाइएको छ । तेस्रो शृङ्खलाको अन्त्यमा र चौथो शृङ्खलाको आरम्भका बीचमा पृथ्वीनारायणको स्वर्गारोहणको प्रसङ्ग र तिनका सन्तति प्रति कर्तव्यको सङ्केत गरी घटनाको पूर्वसङ्केत देखाउने काम भने भएको छ, जस्तै :

मनपरिधि घुमाई लालसा यै लिएथे
गगनसरि उठेका भावना यै दिएथे ।
अब अगि पथ जोड्ने काम भो वंशलाई
सुपरिचित गराए स्वर्गका द्वारलाई ॥८१॥ (पृ. ६२)

चौथो शृङ्खलामा राजदरबार भित्रको आन्तरिक कलह र षड्यन्त्रले गर्दा प्रतापसिंह शिथिल हुनु, राजतन्त्र धर्मराउनु, राजा पुरुषार्थभन्दा तन्त्र विद्याको पछि लाग्नु इत्यादि कारणले मुख्य विषय उद्दीपन हुन पाएको छैन । प्रतापसिंहको समयवाधिमा पनि एकीकरण अभियान मार्फत् चितवन परासी जस्ता ठाउँहरूमा आफ्नो शक्ति सुदृढ पारी प्रतापसिंह ३४ महिनापछि स्वर्ग जान्छन्, जस्तै :

तराई क्षेत्रका नाका

चितवन परासीमा ।
गाडे सशक्त भै भण्डा
ल्याई नेपाल देशमा ॥३७॥ (पृ. ७०)
चौँतीस महिना यस्तै
राज्य भोग गरेपनि ।
महापथिक भै उत्रे
स्वर्गको द्वारमा उनी ॥५९॥ (पृ. ७४)

यसपछि घटनाले पाँचौं शृङ्खलामा प्रवेश गर्छ । प्रतापसिंह शाहको निधनपछि अन्योलग्रस्त राज्यको राजसिंहासनमा अठ्ठाइ वर्षका छोरा रणबहादुर शाह विराजमान हुन्छन् । राजा नाबालक भएकाले नायबीका लागि रानी राजेन्द्रलक्ष्मी र देवर बहादुर शाहका बीच खिचातानी बढ्दै जानाले राष्ट्रनिर्माणको काममा उल्लेखनीय प्रगति नभएको कुरा यस शृङ्खलामा वर्णन गरिएको छ, जस्तै :

देश निर्माणमा यौटा
गंगाको वेग भैं थियो ।
आत्मामा पहिरो लाग्दा
त्यो वेग अलि रोकियो ॥१५॥ (पृ. ७९)

छैटौं शृङ्खलामा पनि पाँचौं शृङ्खलाकै घटनाले पुनरावृत्ति पाएको छ । रानी राजेन्द्रलक्ष्मी र बहादुर शाहका बीचमा चलिरहेको द्वन्द्वले दरबारलाई कमजोर बनाउँदै लगे तापनि बहादुर शाहले नेपालको एकीकरणको अभियानलाई निरन्तरता दिइरहन्छन्, जस्तै :

जो दाजु भाउजूबाट
तिरस्कृत सधैं थिए ।
तैपनि देशका लागि
सद्भाव उनले लिए ॥९॥ (पृ. ९४)
भोक, निद्रासँगै प्यास
देश-निर्माणमै थियो ।
त्यही तल्लयताबाटै

एकाकार हुँदै गयो ॥१०॥ (पृ. ९५)

उनको समयमा गुल्मी, अर्घाखाँची, दाङ, पर्वत, आदि चौबिसी राज्यहरू जित्दै नेपालको सिमाना गङ्गासम्म पुग्छ । यतिमात्र नभई तिब्बतसँग सन्धि भई कुटनीतिक सम्बन्धसमेत कायम हुन्छ । यस्ता व्यक्ति बहादुर शाहले पनि भाउजू र भतिजाकै षड्यन्त्रको शिकार हुनुपर्दछ । रणबहादुर शाह वयस्क हुँदै गएपछि आफैँ राज्य सम्हाल्न सक्ने हुन्छन् तर कामाशक्तिले गर्दा यौन सुखका निम्ति उनले तीनवटी रानी विवाह गर्छन् । राज्यको उत्तराधिकारी माहिली रानीका छोरा हुँदाहुँदै कान्छी रानीको प्रेममा परेर उनैका छोरा गीर्वाणलाई राजा बनाई क्रमभङ्ग गर्ने काम उनीबाट भएपछि शाहवंशीय राजाहरूको नाममा विक्रम शब्द पनि जोड्न थालिन्छ । राज्य छोरोलाई सुम्पेर आफू सन्यासी बनेका रणबहादुर सत्तामोह छोड्न नसकी पुनः मुख्तियार बन्न पुगेका उनी पनि भाइभारदारहरूकै षड्यन्त्रद्वारा हत्या गरिन्छन् र शृङ्खला टुङ्गिन्छ, जस्तै :

धारे तर्बारको चोट

खाएका मुख्तियारले ।

पाए स्वर्गति तत्कालै

सतीका सँग प्यारले ॥८३॥ (पृ. १०९)

यस शृङ्खलापछि सातौँ शृङ्खलामा गीर्वाणको प्रसङ्गको प्रारम्भ हुन्छ । छैटौँ शृङ्खलाको अन्त्यमा सातौँ शृङ्खलाको घटनासङ्केत काव्यकारले यसरी दिएका छन् :

त्यति समय लगाई राज्य विस्तार गर्दै

नरपति नरनारी शक्तिको खेल खेल्दै ।

घरपरिधि बनाई पूर्णतामा पुगेथे

अनि पछि हिजडाले गोल गन्धी फुकेथे ॥८४॥ (पृ. १०९)

आठौँ शृङ्खलामा पुगेपछि गीर्वाणका छोरा राजेन्द्र वीरविक्रमको राज्यारोहण हुन्छ, जस्तै :

राजा अन्त्य हुँदा तुरुन्त उनका छोरा गई आशन

सम्हाली जनतासमक्ष उनले गर्थे त्यही शासन

यो हाम्रो इतिहासको नियम हो प्रारम्भ सम्झाउन
आएथे त्यसकै क्रमानुगतिले राजेन्द्र राजा हुन ॥३॥ (पृ. ११८)

यहाँ पात्रको शृङ्खला त देखिन्छ तर घटनाका बिचमा सन्धिको निर्वहण भने भएको देखिँदैन । त्यसपछि क्रमशः राजेन्द्रको फितलो राजनीतिले गर्दा दरबारमा अन्तर्कलह बढ्न थाल्छ । परिणाम स्वरूप कोतपर्व, भण्डारखाल पर्व, अलौ पर्व जस्ता नरसंहारकारी घटना हुन्छन् र राणाशासनको सुरुवात हुन्छ र आठौँ शृङ्खलाले विश्राम लिन्छ, जस्तै :

त्यो बेला चतुराइमा बल मिसी वज्रंग सेना लिई
चौतर्फी हतियार साथ बलिया बोकेर घेरा दिई ।
आए छदम् भएर जङ्ग जबरा ती उग्रचण्डीसरी
सिध्याए सब कोतका जनहरू संहार लीला गरी ॥४०॥ (पृ. १२६)

नवौँ शृङ्खलामा पुगेपछि राजेन्द्रका छोरा सुरेन्द्रको उदय र तिनका क्रूरतापूर्ण क्रियाकलापको वर्णनमा यो सर्ग अधि बढ्छ, जस्तै :

सुरेन्द्र नाममा मात्रै
काममा उल्टिँदै गए ।
सानैदेखि खुराफाती
उदण्ड मतिका भए ॥६॥ (पृ. १३२)
अरुको दुःखमा आफू
दुःखी बन्नु कता कता ।
मजा मात्र लिने गर्थे
अर्काको दुःखमा सदा ॥७॥ (पृ. १३२)

सुरेन्द्रको क्रूरतापूर्ण आदेशहरूको पालना गर्दै जङ्गबहादुर सत्तामा पुग्छन् । पछि राजाको अधिकारलाई समेत निस्तेज पार्दै राजपरिवारलाई राजदरबारभित्र सीमित बनाई सम्पूर्ण अधिकारसमेत जङ्गबहादुरले आफ्नो हातमा लिन्छन् । यसै क्रममा त्रैलोक्यको जन्म र रानीको मृत्यु हुन्छ अनि नवौँ शृङ्खला टुङ्गिन्छ, जस्तै :

रानी भद्र भला शीला

उदार मनकी थिइन् ।
राजाको वंश बोकेर
पुत्ररत्न नयाँ दिइन् ॥५१॥ (पृ. १४१)
किन्तु दैव भयो देब्रे
उनी शैशवमै छँदा ।
आमाको काख खोसेर
स्वर्गको द्वार भर्दिदा ॥५२॥ (पृ. १४२)

दसौँ शृङ्खला त्रैलोक्यको विवाहवर्णनबाट सुरु हुन्छ । पृथ्वी वीरविक्रमको जन्म हुन्छ
तर वीरशमशेरको चक्रव्यूहमा परी त्रैलोक्यको मृत्यु हुन्छ, जस्तै :

त्यस्तै त्रैलोक्यमा छद्म
रूपले विष सेवन ।
गराए धीरले भन्छन्
स्वर्गद्वार पठाउन ॥३७॥ (पृ. १५४)

यसपछि राजगद्दी नाती पृथ्वी वीरविक्रममा सारी राजा सुरेन्द्रको निधन हुन्छ ।
त्यसपछि अत्याचारी राणाशासनबाट असन्तुष्ट भएका राजा पृथ्वी वीरविक्रमले राणाशासन
अन्त्य गर्ने सोच लिँदा-लिँदै लक्ष्यमा नपुगी मृत्यु वरण गर्न पुग्छन् र दसौँ शृङ्खला टुङ्गिन्छ,
जस्तै :

यो देखी सिंहको बच्चा
के स्यालसरि बस्नु हो !
खानकै निम्तिमा यस्तो
नेहोरो किन गर्नु हो ! ॥७०॥ (पृ. १६१)
त्यही संस्कारले घेरी
पृथिवी वीरविक्रम ।
असत्य दलमा हारी
पुगेछन् सत्य लोकमा ॥७५॥ (पृ. १६२)

एघारौं शृङ्खलामा राजा त्रिभुवनको उदय भएको देखाइएको छ । त्रिभुवनको उदयको सङ्केत दसौं सर्गमा गर्नुपर्ने हो तर घटनाका बिचमा सन्धि निर्वहण भएको देखिँदैन । एघारौं शृङ्खलामा राजा त्रिभुवनले विवाह गर्छन्, जस्तै :

आयो वार्ता रुचिकर बनी भाग्यमा लेखनीले
लेखेछ त्यो समय नपुगी भन्दछन् देखनेले ।
टाठीबाठी कुलपरिधिकै गर्दथे भावभङ्गी
ल्याए रानी सम उदरका युग्म ती कोमलाङ्गी ॥२०॥ (पृ. १६८)

यसपछि राजा त्रिभुवनले जनताको स्वाधीनताका लागि आफ्नो गद्दीसमेत त्यागी भारतीय दूतावासमा प्रवेश गर्ने साहसिक निर्णय गर्दछन्, जस्तै :

वार्ता गर्ने अब सुरु भयो क्रान्तिका अग्रदूत
लाई डाकी त्रिभुवनसँगै सन्धिमा एकजुट ।
बन्दै दिल्लीतिर सब गए काँधमा काँध जोडी
ल्याए वार्ता परिणति सँगै सम्मति क्यै नछोडी ॥४२॥ (पृ. १७२)

त्यसै गरी राणाशासनको विरोध गर्ने सपूतहरू सहिद हुन्छन् । दिल्ली सम्झौता भई नेपालमा प्रजातन्त्र आउँछ । केही स्वार्थी व्यक्तिका कारण प्रजातन्त्र राम्ररी फस्टाउने मौका पाउँदैन । यही चिन्ताले राजा त्रिभुवन विरामी पर्दछन् र उनको मृत्यु हुन्छ, जस्तै :

त्यै दिग्दारीसित लहडिँदै रोगले अङ्कमाल
गर्दै आयो अनि त सजिलै पार्न थाल्यो बिहाल
बाँचौ केही अरुदिन भनी वैद्यको पास आए
उन्कै साम्ने भवपरिधिमा तत्त्व पाँचै मिलाए ॥५०॥ (पृ. १७४)

त्रिभुवनलाई मृत्युपश्चात् सम्मान मिल्यो होला भन्ने कवि कल्पनाका साथ बाह्रौं शृङ्खलाको कथावस्तुको सङ्केत नभईकन एघारौं शृङ्खला टुङ्गिन्छ । बाह्रौं शृङ्खलामा महेन्द्रको उदयको कथावस्तु रहेको छ । यस शृङ्खलामा महेन्द्रको उदय, उनको दुई विवाह र छ जना सन्तान हुन्छन् । देशमा आएका अस्थिरतालाई मध्यनजर गर्दै पञ्चायती व्यवस्थाको सूत्रपात उनकै समयमा हुन्छ, जस्तै :

निर्णय मनले गर्दै
राजा राज्यतिरै गए ।
पञ्चायती प्रजातन्त्र
उनले घोषणा गरे ॥४६॥ (पृ. १८५)

राष्ट्रको समुचित विकासका लागि राष्ट्रलाई पाँच विकास क्षेत्र, १४ अञ्चल तथा विभिन्न जिल्लामा विभाजन गर्ने कार्यका अतिरिक्त विकासको मेरुदण्ड शिक्षालाई सम्झी उत्थानका लागि विश्वविद्यालय, प्राज्ञ क्षेत्रको संरचना खडा गरी विद्यापीठहरू खोल्ने कार्य उनीबाट हुन्छ, जस्तै :

विश्वविद्यालय प्राज्ञ
क्षेत्रको रचना गरे ।
योजना तर्जुमा गर्दै
खोल्ने नै घोषणा गरे ॥६२॥ (पृ. १८८)
त्यसैमा विश्वका सामु
राजा र जनता मिली ।
पढ्ने पढाउने गर्छन्
विद्यापीठहरू खुली ॥६३॥ (पृ. १८८)

त्यसै गरी वर्गीय समानताका लागि भूमिसुधार तथा गाउँ फर्क अभियान पनि उनकै समयमा सञ्चालन हुन्छन्, जस्तै :

सदर बस्नका लागि
उद्यत जनताहरू ।
लाई फिराउँदै गाउँ
बनाए योजनाहरू ॥७८॥ (पृ. १९१)

राष्ट्रिय सुरक्षाका लागि असंलग्न परराष्ट्र नीति अपनाउनेदेखि लिएर साहित्यिक क्षेत्रमा मार्मिक गीत तथा कविता 'म मरे पनि मेरो देश बाँचिरहोस्' भन्ने जस्ता गीत रचना गरेर जनउत्साह बढाउने काम उनीबाट हुन्छ । त्यसपछि बङ्गलादेश टुक्रिनाले त्यसको

दुष्प्रभाव नेपालमा पर्ने डरले रोगी बन्दै गएका महेन्द्रको दियालो बङ्गलामा मृत्यु भएको खबरले सम्पूर्ण देशवासी शोकाकुल बन्छन्, जस्तै :

चपेटा रोगको खाई
दियालो बङ्गलामुनि ।
विश्राम धरतीभिन्न
पाई स्वर्ग गए अनि ॥११२॥ (पृ. १९८)

वर्तमान समयमा आएर उनका कार्यको जसरी मूल्याङ्कन भए तापनि देवलोकमा उनी साधुवादका पात्र नै भए होलान् र भविष्यमा गएर त्यस्ता व्यक्तिको मूल्य समाजले अवश्य बुझ्ने छ भन्दै यस शृङ्खलाको समाप्ति हुन्छ । यहाँसम्म आइपुग्दा कथानकले चरमोत्कर्ष प्राप्त गर्दछ र यसपछि कथानक ओरालो फर्न थाल्छ ।

राजा वीरेन्द्रको युवावस्था र राज्यारोहणको कथावस्तु वर्णनबाट तेह्रौँ शृङ्खला आरम्भ हुन्छ । आफ्ना पिता महेन्द्रको विचारधाराबाट प्रेरित भएका राजा वीरेन्द्र पनि देश र जनताको हितमा काम गर्न खोज्छन् । आफू राजा भएपछि जनतासँग भेटघाट गरेर सुखदुःख बुझ्ने अभिप्रायले देशका कुनाकापचासम्म भ्रमण गर्छन्, जस्तै :

गर्भे पर्वत मेखला र तल गै मैदान मालाभरि
कर्णाली अनि गण्डकी र सरिता कोशी किनारा तरी ।
नेपाली घर आँगनी सब घुमी खोजेर शान्ति सुधा
हिँड्थे याम जुराउँदै अधिपछि ल्याउँ भनी सर्वदा ॥४॥ (पृ. २०५)

उनको समयमा राजा र प्रजाबीच आपसी सद्भाव निकै बढ्छ । जनताको चाहना बमोजिम २०४६ सालमा प्रजातन्त्र दिने काम पनि उनीबाट सहजै हुन्छ, जस्तै :

राजाको पछि राजतन्त्र बलियो बन्दै गयो देशमा
क्यै नौलोपन चाहने जनहरू सन्तानको भेषमा ।
आए शिष्ट भएर माग्न करले थापेर सोभो गरी
राजाले पनि हातमाथि सजिलै राखे सुधा त्यै घडी ॥२३॥ (पृ. २०९)

यसरी राजा वीरेन्द्र उदारवादी तथा प्रजातन्त्रप्रेमी राजाका रूपमा लोकप्रिय बन्छन् र तेह्रौँ शृङ्खला टुङ्गिन्छ । चौधौँ शृङ्खलाको आरम्भ राजा दीपेन्द्रको वर्णनबाट हुन्छ । अचानक दरबार हत्याकाण्ड हुन्छ, त्यसमा राजा वीरेन्द्र लगायत सम्पूर्ण राजपरिवारका सदस्यको हत्या हुन्छ । दीपेन्द्र पनि त्यही काण्डको शिकार भई अचेत अवस्थामै राजा घोषित भएर ३६ घण्टापछि दिवङ्गत हुन्छन्, जस्तै :

राजा भए त्यै खतरा समाई
सर्वस्व आफ्नो घरको गुमाई ।
छत्तीस घण्टा नृपको उपाधि
पाएर लिए अनि गै समाधि ॥४२॥ (पृ. २२६)

राजपरिवारको शवयात्रा देखेर शोकाकुल भएका लाखौँ नेपाली जनताले अश्रुधाराको श्रद्धाञ्जली दिन्छन्, जस्तै :

देखेर मान्छे सब नेत्र मिज्दै
रोए किनारातिर अश्रु पुछ्दै ।
विरक्ति छायो अनि भावनामा
राजा भएछन् अनि सम्झना ॥४७॥ (पृ. २२७)

घटनाको यथार्थ बुझ्न गठित समितिले स्वचालित यन्त्रलाई दोष लगाएकाले त्यसको न्याय धर्मराजद्वारा नै हुनेछ भन्ने भाव काव्यकारले व्यक्त गर्दै चौधौँ शृङ्खला टुङ्गिन्छ ।

पन्द्रौँशृङ्खलामा काव्यकारले राजा ज्ञानेन्द्रको उदयको वर्णन गरेका छन्, जस्तै :

सत्ता सौभाग्यको साँचो
काका ज्ञानेन्द्रमा गयो ।
शाहको शृङ्खला बाङ्गो
गीर्वाणपछि यो भयो ॥२॥ (पृ. २३२)

दीपेन्द्रको निधनपछि राजा भएका ज्ञानेन्द्रले लोकप्रियता हासिल गर्न खोज्दा खोज्दै गणतन्त्रात्मक आन्दोलनले लामो इतिहास बोकेको शाहवंशीय राजतन्त्र नै टुङ्ग्याइदिन्छ, जस्तै :

वसन्त ग्रीष्ममा नौला
पालुवा फेरिएसरि ।
फेरियो देशको सत्ता
साभेदार हुने गरी ॥५७॥ (पृ. २४३)

राजतन्त्रको समाप्ति पछि अन्योलग्रस्त वातावरणको सिर्जना भई असुरक्षाको अनुभव गरिएका जनता रानी विनाका मौरी भएका छन् भन्ने आशय व्यक्त गर्दै यस महाकाव्यको कथावस्तु टुङ्गिन्छ, जस्तै :

चारैतर्फ छ अन्योल
नेपाली छरपस्ट छन् ।
रानो बेगर मौरीले
कहाँ घर बनाउँछन् ॥७७॥ (पृ. २४७)

प्रस्तुत शाह-शृङ्खला महाकाव्यमा कथावस्तुको आदि भागमा नेपालको प्राचीन इतिहासको उल्लेख गर्ने क्रममा मञ्जुश्रीले काठमाडौँमा बस्ती बसालिसकेपछिको गोपाल वंश, महिष वंश, किराँत वंश, लिच्छवी वंशका राजखानदानको वर्णनलाई लिन सकिन्छ, जस्तै :

श्री मञ्जुश्रीको रचना पवित्र
पैलो भएथ्यो इतिहासभित्र ॥३०॥ (पृ. ७)
गोपालवंशी नरको महान
दोस्रो भयो राज्य सुधा समान ।
कालान्तमा गै महिषी भएथे
गोपालकै धर्म धरो लिएथे ॥३१॥ (पृ. ७)
किराँतवंशी अनि फेरि आए

बत्तीस पुस्ता यिनले चलाए ।
भिडेर आई अनि लिच्छवीले
सत्ता समाए बलिया हुनाले ॥३२॥ (पृ. ७)

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तुको मध्य भागमा बहुनायकत्वका कारण नेपालको राजतन्त्रात्मक इतिहासको मध्य बिन्दुको अवधिको रूपमा रहेका राजा त्रिभुवनको स्वर्गारोहण पश्चात् राजा महेन्द्रको राज्यारोहणपछिको शासनकाललाई लिन सकिन्छ, जस्तै :

त्यसैको क्रममा आई
बुबा स्वर्गे भएपछि ।
महेन्द्र गद्दीमा शोभा-
वान बन्दै गए पछि ॥३॥

राजा महेन्द्रको शासनकाललाई यस महाकाव्यको कथावस्तुको चरमोत्कर्ष मान्न सकिन्छ । महेन्द्रको स्वर्गारोहण पश्चात् कथावस्तु ओरालो लाग्छ र क्रमशः विरेन्द्र, दीपेन्द्र र ज्ञानेन्द्रको शासन वर्णनसँगै अन्त्य हुन्छ ।

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तुको अन्त्य भाग राजतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको अवसान र गणतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको अभ्युदय हो, जस्तै :

किं कर्तव्य भई राजा
मूक दर्शक भैं भए ।
सन्देश साथको भोला
साथै लिएर थन्किए ॥५६॥ (पृ. २४३)
वसन्त ग्रीष्ममा नौला
पालुवा फेरिएसरि ।
फेरियो देशको सत्ता
साभेदार हुने गरी ॥५७॥ (पृ. २४३)

२.३.३ ओखलढुङ्गा महाकाव्यमा वस्तुविधान

प्रस्तुत महाकाव्यको प्रबन्धविधानअन्तर्गत कथावस्तु नेपालको मध्यपूर्वी पहाडी जिल्ला ओखलढुङ्गाको भौगोलिक, सामाजिक र सांस्कृतिक तथा केही साहित्यिक परिवेशलाई आधार बनाएर लेखिएको छ । यस कृतिमा सर्गका रूपमा गति शब्दको प्रयोग भएको छ । पूर्वीय काव्यमान्यताअनुरूप नौ श्लोकको मङ्गलाचरणबाट काव्य आरम्भ भएको छ, जस्तै :

यिन्कै सिङ्गो जघनतलमा सिद्धिदाता गणेश ।
देवी द्यौता प्रथम गणका साथ अर्का महेश ।
ब्रह्मा, विष्णु प्रभृति कुलकादेवता स्वस्ति गर्दै ।
आई लाऊन् नयन यसमा सिद्धिका मन्त्र गर्दै ॥२॥ (पृ. १)

महाकाव्यको पहिलो गति वा सर्गमा ओखलढुङ्गाको साँध-सीमाको वर्णन, ओखलढुङ्गालाई ब्रह्माजीको सफल रचना, दूधकोशी, सुनकोशी, हिमगङ्गा वा लिखू, कोशीको रसिलो/रसमय/अमृतमय सान्निध्य प्राप्त भूमि, ओखलढुङ्गाले प्राप्त गरेको कछुवा आकारको रूप, गणेश र भैरव भैरवीको नित्य कृपादृष्टि प्राप्त भूमि, चन्दने वा चाँदे खोलाको सामीप्य, रुम्जाटारको रूपौला प्यारका साथै नजिकै रहेको चार्खू, चनौटे र माम्खा जस्ता महिमालाई यस सर्गमा उल्लेख गरिएको छ, जस्तै :

चार्खू डाँडा अलि तल पुगी धान-बाला भुलेको ।
सिस्ने खेला श्रमकठिनले भीर काटी हुलेको ।
सेखी जित्छन् लहलह भुली पारिटारी, चनौटे ।
ठोट्ने खोला अलि तल भने मृत्तिका छन् बलौटे ॥४०॥ (पृ. ११)

दोस्रो गतिमा ओखलढुङ्गाको साँध-सीमाको उल्लेख गर्दै पूर्वमा सिचंखुगढीकी कालिकादेवी र दूधकोशी, उत्तरमा काप्तीखोलाको शिर, पश्चिममा हिमगङ्गा वा लिखू, दक्षिणमा दूधकोशी र सुनकोशीको सौन्दर्यपूर्ण साँध-सीमाको वर्णनसमेत गरिएको पाइन्छ, जस्तै :

साना खोला अनि लिखु गरी स्वर्णगङ्गा मिलेर ।

माछ्छन् फन्को सललल बगी साँध सीमा चिनेर ।
 उन्कै जिम्मा अनि हुन गयो पश्चिमी दुर्गलाई ।
 उन्कै रक्षा हरदम कुदी शत्रुलाई बगाई ॥२१॥ (पृ. १८)
 पूर्वी सीमा मजबुत गरी दक्षिणी भेगलाई ।
 गर्ने आवश्यक हुन गई योजना ती बनाई ।
 तानिन् पैले कृत समयमै रामरेखा धराले ।
 छोडिन् त्यस्मै हिमजल नदी दूधका पोखरीले ॥२४॥ (पृ. १८)

यसैगरी तेस्रो गतिमा तीर्थस्थलहरूको वर्णन गर्दै चिनारी दिने क्रममा ककनीकी चम्पादेवी, मोलडसोलुड खोला किनारकी जलजला माता, त्यस्तै स्वप्नावतीदेवी, जालपादेवी, कुन्तादेवी, सेर्नाकी सेतीदेवी र पवित्रादेवी, धारापानी, दियाले कोटगढीकी कालिकादेवी, तलुवाकी सावित्रादेवी, सेरावेसीका नर्मदेश्वर शिव, थाक्लेका दोस्रो हलेसीका रूपमा उदाएका देवादिदेव महादेव, विगुटारकी जलेश्वरीदेवी, ओखलढुङ्गाका रघुवीरेश्वर महादेव आदि देवदेवीको सङ्क्षिप्त चर्चा यस गतिमा गरिएको छ, जस्तै :

ढुङ्गा ! तिम्रै परिसर खुला स्थानमा शक्तिपीठ ।
 राखे थापा रघुविर गई शम्भुको लिङ्ग एक ।
 भन्दै आए परिजन रघुवीरका ईश्वरी हुन् ।
 पाखो ढाकी पथ निकटमा हालसम्मन् छँदैछन् ॥५७॥ (पृ. ३३)

यसैगरी चौथो गतिमा ओखलढुङ्गे गाउँबस्तीको चर्चा गर्ने क्रममा आङ्गेखोला र यस छेउछाउका बस्तीहरू, कुइभीर गाविस, गहते, गैह्रीगाउँ, पौवा, वितलव, पोखरे गाविस, थापागाउँ, घिमिरे गाउँ, रयाले, भोर्लेनी, आँपस्वारा, धारापानी, कार्की गाउँ, बोडीछाप, अँधेरी, कालीमाटी, सिम्ले, छहरे, पाखे, सेर्ना, खानीखोला, गण्डाहाखोला, खार्तेखोला, डडुवा, रातमाटे, बसेरी, पँधेरी, पैहेपाखा, माम्खा, रूपनालु, भदौरे, खनियाखर्क, तोरीस्वारा, लामीडाँडा, भगरपुर, पोकतिङ्खोला, विगुटार, राँगादीप, लिस्कू, परापचा, फलाँटे, गामनाड, खाल्टे, सिंहदेवी, निगाले, सिस्नेरी, एसम, भदौरे, खनियाखर्क, ओखेनी, घुसेनी, घोराखरी, फूलबारी, बिलन्दु, श्रीचौर, हर्कपुर, कटुन्जे, च्यानम पात्ले, बुङ्नाम, बरुणेश्वर, रामपुर, रावादोलु, भुसिङ्गा, काप्तीखोला, यसैगरी ओखलढुङ्गाको पश्चिमी भेगका थुप्रै गाउँठाउँका साथै

दक्षिणतिरका माने भञ्ज्याड, माधवपुर, हर्कपुर, सिस्नेरी, धुसनी, केतुके आदि गाउँबस्तीहरूको उल्लेख यस सर्गमा गरिएको छ, जस्तै :

च्यूरी डाँडा अलितल भरे सिल्लु बेंसी फलामे ।
त्यस्तै घुम्ती नवलपुरमा घाट नामी बयाने ।
जोगी डाँडा अलितल दुरा गाउँ साथै निगाले ।
सिस्नेरी, एसम, अलि उँभो गाउँ लाछी भदौरे ॥३४॥ (पृ. ४०)

महाकाव्यको पाँचौँ गतिमा नदी र खोलाहरूको बयान गरिएको छ । यस क्रममा ओखलढुङ्गा जिल्लाका विभिन्न ठाउँमा रहेका मोलुङ, ठोटने, सिस्ने, चिम्लिङ, पोक्तिङ, सोलुङ, दूधकोशी, बाङ्गेखोला, अँधेरीखोला, सेर्नेखोला, गडाहाखोला, मोलीखोला, लिपेखोला, हिमगङ्गा (लिखू) र सुनकोशी, आदिको सङ्क्षेपमा चर्चा गरिएको पाइन्छ, जस्तै :

सिम्ले, चिप्लिङ त्यसपछि बडो कात्तिके त्यो पताले ।
त्यस्तै भालु क्रमश मभुवा त्यै जुके छन् अताले ।
जान्छन् जम्मै लिखू बगरमा शक्ति धेरै जुटाई
एउटै लक्ष्य प्रतिपल लिए क्षीरमा पुग्नलाई ॥२९॥ (पृ. ५०)

यसैगरी यस महाकाव्यको छैटौँ गतिमा ओखलढुङ्गाका केही भूनाहरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यस क्रममा पोकली छाँगो र सेर्नाको महभीर छाँगो, यसकै नजिकमा रहेको तुर्लुङ र कस्तुरी छाँगोको विशेष वर्णन गरिएको छ, जस्तै :

यिन्को जन्मस्थल पनि उही दैवको भालजस्तो ।
सेर्ना थुम्की जगन मुखको बीचमा नाकजस्तो ।
दायाँ बायाँ प्रकट भरना नेत्रका ज्योति जस्तो ।
ओल्लो पल्लो सबल छहरे गण्ड या कान जस्तो ॥ (पृ. ५७)

महाकाव्यको सातौँ गतिमा अदृश्य शक्तिको चर्चा गरिएको छ । यस क्रममा पोकली छाँगोको कथा, ठोक्ने र सिस्नेका दोभानको कालो ढुङ्गाको कथा, सिस्नेरीका किसान घिमिरेका घरको कथा, डाँडागाउँका कृषक घिमिरेका घरको कथा आदिलाई सङ्क्षेपमा उल्लेख गरिएको छ, जस्तै :

त्यै डाँडामा कृषक घिमिरे कामलाई तयार ।
बस्थे राम्रोसित सुख गरी श्रीमतीमा पियार ।
गर्दागर्दै कुमति अथवा बाध्यताले हरार ।
भागिन् भार्या अनि त किन हो जात बन्दै बराल ॥ (पृ. ६७)

आठौँ गतिमा ओखलढुङ्गाका केही किंवदन्तीहरूलाई उल्लेख गर्ने क्रममा मोलुङखोला नजिकैको जरायाटार, दुई चेली बेलीचमेलीले खनेका कुलाहरूको कथा, च्याउ र भ्याउ दुई दाजुभाइको कथा, जरायाटारको एउटा खेतको ठूलो गह्वोमा रोपाइँ गर्दा हली गोरुका साथै बाउसे र रोपारहरू भासिएको कथालाई समेत किंवदन्तीका आधारमा काव्यको रूप दिँदै यसमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ, जस्तै :

बढ्दै आए प्रगतिपथमा च्याउका सन्तति त्यै ।
भोका नाङ्गा दुःखित हुन गै मासिए भ्याउका चै ।
भन्छन् ऐले पनि दुःखित छन् भ्याउको टार बस्ने ।
उब्जा बाली पनि समयमा हुन्छ राम्रो नफल्ने ॥२०॥ (पृ. ७४)

नवौँ गतिमा यस क्षेत्रका थुप्रै वनस्पतिहरूको चर्चा गरिएको छ । त्यस क्षेत्रमा चर्चित वनस्पतिहरूमा काभ्रो, फोस्रो, बडहर, पटमिरो, गिँदेरी, टोटलो, धँगेरी, हरो, बरो र अमला, चिप्ले, खसे, खनायो, च्यूरी, डुम्री, भकिमलो, कागभलायो, ठूलो भलायो, बकैनो, साल, सल्लो र साभ्र, तित्री, टाँकी, बर, बबिस, गायो, पात्ले, केरा, बाँस, तुलसी, मूला, खुर्सानी, बयर, फर्सी, काँक्रो, कुभिण्डो, जस्ता थुप्रै रुख, बुटा, फलफूल र सागसब्जीहरूको काव्यात्मक चर्चा समेत यस गतिमा गरिएको छ, जस्तै :

काभ्रो, फोस्रो बडहरसँगै पटमिरो या गिँदेरी ।
त्यस्तै कान्लातिर पनि हुने टोटलो या धँगेरी
हरो, बरो सहित अमला पेटका निमित्त राम्रा
हुन्छन् धेरै वनभरि सफाओषधी शुद्ध हाम्रा ॥१॥ (पृ. ७९)

दशौं गतिमा केही खनिज पदार्थहरूको चर्चा गर्ने क्रममा खानीखोला, खानीगाउँ, तामाखानी, सिलौटे, ढुङ्गा र खरीखानी, आदिको चर्चा गरिएको छ । यहाँसम्म आइपुग्दा काव्यको आदि भाग समाप्त हुन्छ र मध्य भागको आरम्भ हुन्छ, जस्तै :

ढुङ्गा खानी पनि गजबका त्यै इलाका भरेर ।
 निस्केका छन् टलटल सबै स्निग्ध काला बनेर ।
 लाग्छन् मानौं गजब मणिले गर्भमै सिर्जिएका ।
 पत्रैपत्र क्रमश पहरा शैल शोभा भिरेका ॥१८॥ (पृ. ९०)

यसैगरी एघारौं गतिमा नेपाली धर्म, संस्कृति र भाषासाहित्यको इतिहासमा उल्लेखनीय योगदान दिने सन्त ज्ञानदिलदास, युगकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठ, कवि तथा समालोचक प्रा. डा. घटराज भट्टराई, कवि प्रयागराज वाशिष्ठ, डा. कृष्णप्रसाद भट्टराई, डा. शम्भुप्रसाद कोइराला, डा. कुलप्रसाद कोइराला, डा. कुमार कोइराला, कवि कलानिधि दाहाल, पत्रकार एवम् प्राध्यापक पुरुषोत्तम दाहाल, प्राध्यापक मुकुन्दराज दाहाल, समाजसेवी एवम् साहित्यकार श्री मित्रसेन दाहाल, कवि व्याकुल माइला (प्रदीपकुमार राई), भीमप्रसाद पराजुली, चन्द्रकला पराजुली, प्रा.डा. स्थिरप्रसाद पराजुली, गणेश राई, दिनेश अधिकारी, कुलचन्द्र बराल, पार्थमणि भट्टराई, तोया गुरुङ, सुश्री भद्राकुमारी घले, चेतनाथ धमला, लक्ष्मीप्रसाद पोखेल, जयप्रसाद भट्टराई आदि थुप्रै साहित्यकारहरूको नामलाई साक्षात् प्रतिभाका रूपमा वर्णन गरिएको छ, जस्तै :

भन्दै आए युगकवि भनी सिद्धिलाई लिएर ।
 शब्दश्रद्धासित वचन या भावनाले दिएर ।
 जिल्लाव्यापी प्रकृतिपुरका शैलतारा उदाए ।
 ओखलढुङ्गासँग सहजले नाम यौटै बनाए ॥२३॥ (पृ. ९८)

बाह्रौं गतिमा ओखलढुङ्गाका प्रथम प्रतिभाका रूपमा पूर्वमन्त्री तथा वरिष्ठ पत्रकार होमनाथ दाहालका साथसाथै ध्रुवहरि अधिकारी र राजेन्द्र दाहाल, पूर्व प्रधान सेनापति रुक्माङ्गद कटवाल, स्वामी पुष्पानन्द गिरीजी, महाराज कालिबाबा, कालिदास, काशिकानन्द, पण्डित पुण्यप्रसाद दाहाल जस्ता प्रतिभाहरूको चर्चा गरिएको छ । बाह्रौं गतिदेखि काव्यको मध्य भाग अर्थात् उत्कर्ष भागको अन्त्य हुन्छ र कथानकको अवरोह हुन्छ, जस्तै :

ढुङ्गा! तिम्रै वरुणपुरका छड्छडे मूलसाथ ।
जन्मी आए द्विजकुल लिई भैगए होमनाथ ।
जिल्लावाटै प्रथम हुनगै भैगए पत्रकार ।
लेख्दै आए समय गतिका राष्ट्रका ती पुकार ॥२॥ (पृ. १२३)

तेह्रौं गतिमा राजनीति र यससंग सम्बन्धित सन्दर्भलाई उल्लेख गर्ने क्रममा ओखलढुङ्गामा जन्मी प्रजातन्त्रको स्थापनार्थ बलिदान हुने सहिदहरू केशव कोइराला, लीला दाहाल, पेशलकुमार दाहाल, यज्ञबहादुर थापा, महेश कोइराला जस्ता वीर सहिदहरूको स्मरण गरिएको छ, जस्तै :

जल्दा बल्दा युवक युवती व्यस्त भै देशनिम्ति ।
लागे आफ्नो तनमन दिई चम्कियो राजनीति ।
त्यै बेलामा सहिद दलको नाममा क्यै गएछन् ।
नेता भै केशव युवकमै अग्रगामी भएछन् ॥२१॥ (पृ. १३५)

चाधौं गतिमा नेपाली संस्कृतिको परिचय दिने क्रममा यस जिल्लासंग वा ओखलढुङ्गाभित्र विभिन्न जात-जातिले अवलम्बन गर्दै आएका ६ संस्कारहरूका साथै दशैं, तिहार र सरस्वतीपूजा जस्ता मुख्य-मुख्य चाडपर्व, गुरुड र राईहरूको धर्म-संस्कार र चाडपर्व, किरात धर्मग्रन्थ मुन्धुम आदिको चर्चा गर्दै ओखलढुङ्गा र यससंग सम्बन्धित विभिन्न सन्दर्भहरूको परिचयलाई काव्यात्मक शैलीमा अभिव्यक्ति दिइएको पाइन्छ, जस्तै :

आ-आफ्नै ती अनुकुल भई कर्ममा मग्न हुन्छन् ।
सेवादायी सकुशल हुँदै देशकै मर्म बुझ्छन् ।
यौटै साभा जनम धरती भित्र आफ्नो बहाब ।
राख्छन् न्यानो किसिमसितले एकता भ्रातृभाव ॥७६॥ (पृ. १५३)

पन्ध्रौं अर्थात् अन्तिम गतिमा महाकाव्यकारले 'वर्तमान अवस्था र भावना' नामक उपशीर्षकका माध्यमबाट ओखलढुङ्गाको वर्तमान अवस्था र त्यसप्रतिको आफ्नो भावनालाई अभिव्यक्ति दिँदै ओखलढुङ्गालाई सबै विचार, संस्कृति, प्रकृति र जनजातिको एउटा साभा

चौतारो बनाउने इच्छा व्यक्त गरेको पाइन्छ । यही सङ्क्षिप्त विवरण नै यस महाकाव्यको वर्णित विषय हुन पुगेको छ, जस्तै :

प्यारो ओखलढुङ्गाको ।
माधुरी नित्य चम्कियोस् ।
नेपाली जातिको साभा
चौतारी यो सधैं रहोस् ॥३८॥ (पृ. १६२)

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तुको आदि भाग ओखलढुङ्गाका प्राकृतिक सौन्दर्य, पर्वत, बाटो, पानी-पँधेरो एवम् पँधेर्नीको वर्णनबाट आरम्भ भएको छ, जस्तै :

ओखलढुङ्गा ! सगरमुनिका शैलमा बास गर्दै ।
आएका छौ नरनजरमा देवको माझ पर्दै ।
त्यै जिल्लाको सदर परिधि प्रात जाने पँधेर्नी ।
बाटामाथि प्रणय सुखले शान्त भै बस्तछौ नि ॥२॥ (पृ. ३)

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तुको चरमोत्कर्ष वा मध्य भाग साहित्यका माध्यमबाट ओखलढुङ्गा जिल्लालाई प्रख्यात बनाउन सफल स्रष्टा युगकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठको योगदानको वर्णनलाई मान्न सकिन्छ, जस्तै :

भन्दै आए युगकवि भनी सिद्धिलाई लिएर ।
शब्दश्रद्धासित वचन या भावनाले दिएर ।
जिल्लाव्यापी प्रकृतिपुरका शैलतारा उदाए ।
ओखलढुङ्गासँग सहजले नाम यौटै बनाए ॥२३॥ (पृ. ९८)

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तुको अन्त्य भाग ओखलढुङ्गाको प्राकृतिक र सांस्कृतिक जनजीवनको वर्णनका साथसाथै सबैको शुभमङ्गलको कविकामनासँगै टुङ्गिएको पाइन्छ, जस्तै :

गाई बाखा महिष वनमा चर्दछन् चारु घाँस ।
जस्ले छर्छन् कृषक जनमा गोधुलीको सुवास ।

तिन्ले धेरै रस दिइरहून् कर्मको मोललाई ।

यो जिल्लाका सब कृषकको जीवनी नै उठाई ॥ २४॥ (पृ. १५९)

२.३.४ महाकवि नेरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्यमा वस्तुविधान

प्रस्तुत महाकाव्य चरित्रप्रधान काव्य हो । कवि नेरेन्द्रनाथ रिमालको जीवनी, चरित्र र योगदानको विशद चर्चा गरिएको यस कृतिमा जम्मा ११ स्मृतिमा उनको जीवनीका विविध पक्षहरूलाई समेटेर काव्यको कथावस्तु बनाइएको छ । यहाँ प्रत्येक सर्गलाई स्मृति शीर्षक दिइएको छ । पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तअनुसार यस महाकाव्यको आरम्भ पहिलो स्मृतिमा मङ्गलाचरणबाट गरिएको छ, जस्तै :

गणेश आदित्यसँगै विराज

देवी बसाई शिव विष्णुमाझ ।

पाञ्चायनी शक्ति खडा गराई

नैवेद्य पुष्पाञ्जलि यो चढाई ॥१॥ (पृ. १)

पाञ्चायन देवतालाई दुई श्लोकमा वर्णन गरेपछि प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तुको उठान भएको छ । यससँगै काव्यकारद्वारा 'पहिलो स्मृति' शीर्षकभित्र 'पुख्र्यौली सन्दर्भ र जन्म' उपशीर्षकमा रही स्व. कवि नेरेन्द्रनाथ रिमालको पुख्र्यौली परम्परा र पुख्र्यौलीस्थानको परिचय दिइएको छ । यस क्रममा महाभारत काल, विश्वयुद्धको प्रसङ्ग, अछाम जिल्ला, दैलेख, डोटी, बाजुरा, तथा सुर्खेतको भौगोलिक वर्णन गरिएको छ । नुवाकोटमा कौशिक गोत्रीय वंशमा पिता दीनानाथ र माता गुणकुमारी रिमालका पुत्रका रूपमा नेरेन्द्रनाथ रिमाल जन्मिएको तथ्य एवम् पिताले देशाटन गर्दै देशविदेश भ्रमण गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ, जस्तै :

त्यही महापर्वतबीच यौटा

रिमा बजाकोट छ, भैं चनौटा ।

जस्तो मिलेको रसिलो सुशान्त

गर्ला कि जस्तो युगमै निशान्त ॥१५॥ (पृ. ४)

थिए त्यहीं कौशिक वंशवाला

मिलेर बस्थे निदिई हवाला ।
खेती किसानी अनि नित्यकर्म
हुन्थ्यो चलेको विधि वंशधर्म ॥१६॥ (पृ. १८)

दोस्रो स्मृतिलाई 'बाल्यकाल' उपशीर्षक राखिएको छ । यस सर्गमा नरेन्द्रनाथले बिताएको बाल्यकाल, सानो छँदा गाईवस्तु चराएको, शारीरिक बनावटको चर्चा, बाल्यकालीन स्वभाव, सानैमा पनि परिपक्व बुद्धि, विलक्षण प्रतिभा आदिको संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ, जस्तै :

त्यहाँ थिए केन्द्र भई बसेका
नरेन्द्रमाया सबमा पसेका ।
त्यो शैशवी पल्लव पार गर्दै
बढ्थे अगाडि क्रमकाल सदै ॥२६॥ (पृ. २०)

तेस्रो स्मृतिलाई 'शिक्षा आर्जन' उपशीर्षक दिइएको छ । यस सर्गमा तत्कालीन समयमा शिक्षाको राम्रो व्यवस्था नभएकाले नरेन्द्रनाथले काशी गई विद्याध्ययन गर्दछन् । विद्याध्ययनका क्रममा पुराण, साहित्य, ज्योतिष आदि विविध विषयमा उनले दक्षता हासिल गर्दछन् र तेस्रो स्मृति सकिन्छ, जस्तै :

वाराणसी भागिरथी किनार
चम्काउने सुन्दर रामघाट-
बस्ने सदा श्रीधर शास्त्रिलाई
नरेन्द्र पढ्थे गुरु नै बनाई ॥२४॥ (पृ. २४)

चौथो स्मृतिलाई 'विवाह-कर्म' उपशीर्षक दिइएको छ । यस क्रममा नरेन्द्रनाथ २६ वर्षका हुन्छन् । ओखलढुङ्गा मामाघर जाँदा उनको विवाहको प्रसङ्ग चल्दछ र काफ्ले थर भएकी गङ्गा नामकी युवतीसँग उनको विवाह हुन्छ । उनी त्यसपछि नुवाकोट आएर बस्दछन् र चौथो सर्ग सकिन्छ, जस्तै :

तिनै पुण्यवतीमध्ये
कान्छी कोमलबालिका ।

गङ्गाको साथमा जोडे

दाम्पत्य गर्न जीविका ॥४४॥ (पृ. ३७)

पाँचौँ स्मृतिलाई 'संस्कार' उपशीर्षक दिइएको छ । यस सर्गमा नरेन्द्रनाथ र उनको परिवार नुवाकोटमा सुखमय र आनन्दले समय व्यतीत गर्न थाल्छन् । कालान्तरमा दाजुका सल्लाहमा नरेन्द्रनाथ व्यापार गर्न थाल्छन् । व्यापारका क्रममा औषधी उत्पादन पनि गर्छन् । जसका कारण विभिन्न ठाउँबाट मानिसहरू उनीकहाँ उपचार गर्न आउँछन् । यसरी नरेन्द्रनाथको जीवन पनि सहज रूपमा चल थाल्छ । केही समयपछि नरेन्द्रनाथ पुनः काशी फर्कन्छन् र पाँचौँ सर्ग सकिन्छ, जस्तै :

आफैँ औषधिको उपार्जन गरी व्यापार सेवा पनि
गर्थे रे दुई भाइ नै मिलिजुली काशीपुरीमा बसी ।
आफ्नो सन्निधिमा पुगेर रहने संकष्ट पर्ने सबै
सेवाभाव लिएर औषधिमुलो गर्थे खटी ती दुवै ॥८॥ (पृ. ४२)

छैटौँ स्मृतिलाई कविले 'पारिवारिक कुलमर्यादा' शीर्षक दिएका छन् । यस सर्गमा कवि नरेन्द्रनाथको पारिवारिक स्थिति, पत्नीको स्वभाव, शील र चरित्र, जेठा सुपुत्र शिवरत्न, कान्छा छोरा रामरत्न, दुवैको पेशा, जीवनचर्या र चारवटी छोरीहरूको चरित्र, स्वभाव र व्यक्तित्वको वर्णन, यिनीहरूको विवाह आदि कर्म, नातागोता, सम्बन्ध, आचरण तथा सम्बन्धीहरूको कुलखानदानहरूको वर्णन गरिएको छ, जस्तै :

शिवरत्न भए जेठा
सुपुत्र स्वर्गतोरण ।
विधिद्वारा खुला गर्ने
गर्दथे धर्मधारण ॥१४॥ (पृ. ५०)
रामरत्न भए कान्छा
छन् यिनी कुलदीप भैं ।
दुई पुत्र भए जम्मा
उनका घरवारमै ॥१७॥ (पृ. ५१)

सातौं स्मृतिलाई 'सम्पत्ति' उपशीर्षक दिइएको छ । यस सर्गमा नरेन्द्रनाथको पुख्यौली सम्पत्ति घर खेत, स्थान आदि अचल सम्पत्ति, पुख्यौली पेशा, राणाकालीन अवस्थामा आयआर्जनको स्रोत, व्यापार, व्यवसाय आदिको वर्णन गरिएको छ, जस्तै :

नरेन्द्रनाथको आफ्नो
पारिवारिक वैभव ।
पुख्यौली आडमा आयो
उच्चता लिन सम्भव ॥१॥ (पृ. ६३)
पुखैदेखि सदा चल्यै
तिनी सम्पत्तिवान् भए ।
सन्तान अहिलेसम्मन्
खान्दानी कुलमा गए ॥३३॥ (पृ. ६९)

आठौं स्मृतिलाई 'साहित्य-साधना पूर्वपीठिका' उपशीर्षक दिइएको छ । यस सर्गको आरम्भमा देवदानवको सङ्ग्रामको वर्णन, त्रेता-द्वापरमा भएको न्याय-अन्यायको युद्ध आदिको वर्णन र उनले रचना गरेको 'युरोपीय महाभारत' काव्यको विषय तथा त्यसका विशेषताका बारेमा चर्चा गरिएको छ, जस्तै :

सङ्ग्राम ती सबै व्याप्त
महाभारत भैं थिए ।
युद्ध भीषणका पैला
उपमा तिनले लिए ॥४॥ (पृ. ७३)

यसका साथै सवाई छन्दमा काव्य लेखेर नरेन्द्रनाथले काव्यक्षेत्रमा प्रसिद्धि पाएको, सवाई छन्दलाई लोकमा लोकप्रिय बनाएको र युरोपमा भएको युद्धले ठुलो विनाश गरेको कुरा देखाइएको छ । यसबाट पाठकलाई युद्ध विमुख भएर सुखी जीवन बिताउने दृष्टि प्रदान गरिएको कुराको वर्णन यही सर्गमा गरिएको छ । उदाहरण :

पहिलो युद्धको सीमा
नाघेर शक्तिमा गयो ।

यूरोपीहरूका निम्ति

महासङ्कट नै भयो ॥४०॥ (पृ. ८१)

नवौँ स्मृतिलाई 'साहित्य-साधना उत्तरपीठिका' उपशीर्षक दिइएको छ । यस सर्गमा कविले नरेन्द्रनाथका सृजनात्मक क्षमताको प्रशंसा गरेका छन् । नरेन्द्रनाथको काव्यिक क्षमता, काव्यशिल्प र तिनको योगदान अमूल्य छ भन्दै यस सर्गको समापन भएको छ, जस्तै :

यस्तो कलापूर्ण कथाकहानी

नेपालका वाङ्मयको विहानी ।

प्रकाश पैलो उनले गरेथे

यो लोकभाषा जसमा भरेथे ॥६१॥ (पृ. ९५)

प्रस्तुत महाकाव्यको दसौँ स्मृतिलाई 'साहित्य-शैली' उपशीर्षक दिइएको छ । यस खण्डमा आठौँ र नवौँ स्मृतिको विषयवस्तुको पुनरावृत्ति भएको छ । कवि नरेन्द्रनाथको काव्य-कौशल र काव्यशैली, उनले काव्यमा प्रयोग गर्ने विम्ब र दृष्टान्त उत्कृष्ट रहेको र उनी उत्कृष्ट एवम् लोकप्रिय कवि रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ, जस्तै :

किन्तु रिमालका छन्द

काँतर कलिला बनी ।

आए स्वच्छन्दता बोकी

भयाउरेसरिका बनी ॥२९॥ (पृ. १०३)

विश्वसङ्ग्रामको व्याख्या

नेपाली शैलीमा गरे ।

देवता नरको नाम

लेखेर काव्यमा भरे ॥३२॥ (पृ. १०४)

प्रस्तुत महाकाव्यको एघारौँ तथा अन्तिम स्मृतिलाई 'जीवन-दर्शन' उपशीर्षक दिइएको छ । यस खण्डमा कवि नरेन्द्रनाथको जीवनचर्या र धर्मप्रतिको आस्थाको वर्णन गरिएको छ, जस्तै :

नरेन्द्रनाथले आफ्नो
जीवनी सजिलो गरी ।
सादा सौहार्दमा राखे
मोक्षको कामना गरी ॥३२॥ (पृ. १११)
भएथे जो पैले कविवर बडा सिर्जनसुधा
लिई लेखे भषा अविर्ल महाभारत विधा ॥४७॥ (पृ. ११४)

आरम्भमा धार्मिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गरी यी सबै जीवनदर्शनलाई कवि नरेन्द्रनाथ रिमालले अङ्गीकार गरेको वर्णन यस सर्गमा छ । कवि नरेन्द्रनाथको जीवनदृष्टिको वर्णनका साथ यस महाकाव्यको कथावस्तु टुङ्गिन्छ ।

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तुको आदि भागमा कवि नरेन्द्रनाथ रिमालको पुर्ख्यौली स्थान र उनको पुर्खाको वंशको वर्णनलाई लिनसकिन्छ, जस्तै :

त्यही महापर्वतबीच यौटा
रिमा बजाकोट छ, भैं चनौटा ।
जस्तो मिलेको रसिलो सुशान्त
गर्ला कि जस्तो युगमै निशान्त ॥१५॥ (पृ. ४)
थिए त्यहीं कौशिक वंशवाला
मिलेर बस्थे निदई हवाला ।
खेती किसानी अनि नित्यकर्म
हुन्थ्यो चलेको विधि वंशधर्म ॥१६॥ (पृ. १८)

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तुको मध्य भागमा उनको साहित्य साधनाको पूर्वपीठिका र उत्तरपीठिकाका स्मृति खण्डलाई लिन सकिन्छ, जस्तै :

साहित्य-गङ्गा मनको बगाई
युरोप-संग्राम सबै खुलाई ।
लेखेर आए कवि कर्म गर्दै
पूर्वीय व्यासामृत वाक्य फेर्दै ॥४४॥ (पृ. ८२)
यो राष्ट्रको राष्ट्रियता जगाई
साहित्य-संसार सबै खुलाई ।

भाषा उतारे घर गाउँका नै

बामे सरेका शिशुको समानै ॥१॥ (पृ. ८३)

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तुको अन्त्य भागमा साहित्य-शैली र जीवन-दर्शनका स्मृति खण्डलाई लिन सकिन्छ, जस्तै :

किन्तु रिमालका छन्द

काँतर कलिला बनी ।

आए स्वच्छन्दता बोकी

भयाउरेसरिका बनी ॥२१॥ (पृ. १०३)

नरेन्द्रनाथले आफ्नो

जीवनी सजिलो गरी ।

सादा सौहार्दमा राखे

मोक्षको कामना गरी ॥३२॥ (पृ. १११)

२.४ निष्कर्ष

पूर्वीय काव्यसिद्धान्तमा विषयवस्तुलाई निकै महत्त्व दिइएको पाइन्छ । नीलकण्ठ भट्टराई पूर्वीय काव्यधारालाई अनुसरण गरी काव्य लेख्ने स्रष्टा हुन् । उनका **महामानव शाह-शृङ्खला**, **ओखलढुङ्गा**, र **महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल** गरी चारवटै महाकाव्यमा वस्तुविधानअन्तर्गत विषयवस्तु, घटना र शृङ्खला, पञ्चसन्धि, सर्गबद्धता आदिको ख्याल गरेको देखिन्छ ।

पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूले कथावस्तुको छनोटमा देखाएको निर्दिष्ट मार्गलाई अनुसरण गर्दै नीलकण्ठ भट्टराईले इतिहास र लोकप्रसिद्ध कथावस्तुलाई नै **महामानव** महाकाव्यमा आत्मसात् गरेका छन् । उनको **महामानव** महाकाव्य पूर्णतः चरित्रप्रधान महाकाव्य हो । नेपालको राजनीतिक इतिहासका प्रसिद्ध व्यक्ति विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको जीवनथागा र आदर्शलाई यसले मूल कथ्य बनाएको छ । यस महाकाव्यको कथावस्तुलाई तेह्र सर्गमा विभाजित गरेर कथाको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्मका योजनाहरू पूर्वीय पञ्चसन्धिकै सीमा र परिधिमा केन्द्रीकृत हुँदै कथावस्तुलाई कार्यसिद्धि वा फलागमतिर उन्मुख गराइएको छ । यस महाकाव्यको मूल अभीष्ट विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालालाई आदर्श पुरुषका रूपमा चित्रण गर्नु

हो । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका जीवनका विविध क्षण-प्रतिक्षण, उकाली र ओराली, सुख-दुःख र उनले गरेको योजना एवम् तर्कनाको वर्णन व्याख्याद्वारा उनको व्यक्तित्वको महिमालाई उकास्नु कथावस्तुको ध्येय रहेको देखिन्छ । यहाँ कोइरालाले आफ्नो जीवनमा लक्ष्य प्राप्तिका लागि आइपरेका विभिन्न विघ्नबाधाहरूको प्रतिकार गरेको कुरा कविले देखाउनु पर्ने हो तर त्यसो हुन नसकी यस महाकाव्यमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालालाई स्वर्ग पुऱ्याएर विजयको प्रत्याभूति गराउन खोजिएको छ । परम्परागत रूपमा देखा पर्दै आएका अति मानवीय र अतिरञ्जनात्मक प्रसङ्गलाई कतै-कतै मौलिकताका साथ कविले स्वाभाविक तुल्याएर मानवीय स्वरूप दिन खोजेका छन् । जुन कुराले कथावस्तुको सत्यतालाई धमिल्याउन खोजेजस्तो देखिन्छ ।

शाह-शृङ्खला महाकाव्य घटना र चरित्रको शृङ्खलालाई मूल वर्ण्य विषय बनाइएको कृति हो । यस महाकाव्यमा चरित्र र वंशवर्णनलाई काव्यको मूलवस्तुका रूपमा प्रबन्ध गरिएको छ । यस महाकाव्यलाई घटना शृङ्खलाका दृष्टिले हेर्दा इतिहासको कालखण्डलाई क्रमशः वर्णन गर्दै कृतिलाई महाकाव्यको स्वरूप दिइएको छ । कुनै-कुनै सर्गमा घटनाको शृङ्खलामा सन्धिको प्रयोग देखिए तापनि धेरै जसो सर्गमा शृङ्खलाको सन्धिलाई ख्याल गरिएको छैन । प्रत्येक सर्गमा एक-एक नायकको उपस्थिति गराई मूल घटनावृत्तलाई काव्यको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म कविले समायोजन गर्न सकेको देखिँदैन । आरम्भमा काव्यको विषयवस्तु हेर्दा नेपाल एकीकरण नै काव्यको मूल वस्तु जस्तो देखिए तापनि अन्त्यमा त्यसको सङ्केतसम्म पनि देखिँदैन । कतै व्यक्ति वर्णन र कतै घटना वर्णनले काव्यको वस्तुविधानलाई कसिलो बनाउन सकेको छैन ।

नेपालको इतिहासदेखि वर्तमान समयसम्म लामो समय राज गर्ने शाहवंशीय राजाहरूको उत्पत्ति, वंशवर्णन र योगदानको चर्चाले यस महाकाव्यको विषय पूर्ण भएको छ । नेपालको उत्पत्तिदेखि राजा ज्ञानेन्द्रसम्मका राजाहरूको क्रियाकलाप र राज्यसञ्चालनको क्रमिक वर्णन गर्दै महाकाव्य टुङ्गिएको छ । शाह शृङ्खलाको आरम्भविन्दुमा राजा भूपालको वर्णनदेखि ज्ञानेन्द्र शाहसम्मका राजाका सन्तान, घटना र चरित्रको सामान्य उद्घाटन गरिएको छ । पूर्वीय काव्यमान्यताका आधारमा हेर्दा कथानक पूर्वीय कथावस्तुको कसीमा देखिँदैन । संस्कृतको साहित्यदर्पणमा पताका र प्रकरी गरी कथावस्तुका दुई भेद बताइएको

छ, १५ पताका अन्तर्गतको कथावस्तु काव्यको सुरुदेखि अन्तिमसम्म पुग्दछ तर यहाँ नायकको अनुपस्थितिले गर्दा पाश्चात्य मान्यताअनुरूपको अव्यवस्थित कथावस्तुले स्थान पाएको देखिन्छ । घटनाको शृङ्खलामा सन्धिको प्रयोग पनि भएको देखिँदैन । प्रस्तुत महाकाव्यमा पूर्वीय मान्यता अनुरूपको श्रृङ्गार वा वीर मध्ये कुनै एक अङ्गी रस हुनुपर्नेमा त्यसको पूर्णतः पालना भएको पनि देखिएको छैन तर घटना र विषयको शृङ्खलालाई जोडेर सिङ्गो महाकाव्यको आकार दिने काव्यतत्त्वलाई हेर्ने हो भने बाह्य कलेवर पूर्वीय कसीमा कसिएकै देखिन्छ भने अन्तर्वस्तुको विधानमा भने त्रुटिपूर्ण देखिन्छ । यस महाकाव्यमा नायकको चयन पनि हुनसकेको छैन । सिङ्गो नेपाललाई नै एक नायकका रूपमा ग्रहण गर्ने हो भने पनि काव्यकारले त्यसको सङ्केत कतै पनि गरेका छैनन् । तसर्थ एरिस्टोटलको काव्यमान्यता अन्तर्गतको दुःखान्त काव्यमूल्यलाई आधार मान्दा यसको विषयवस्तु पाश्चात्य सिद्धान्तको नजिक देखापर्न जान्छ । समग्रमा आधुनिक नेपाली युगको सन्दर्भमा नवीन प्रयोगको पूर्वीय महाकाव्य भनी यसलाई अनुमोदन गर्न सकिन्छ ।

ओखलढुङ्गा महाकाव्य चरित्र र घटनालाई अतिक्रमण गर्दै स्थानगत प्राकृतिक वैशिष्ट्यलाई मूल वर्ण्य वस्तु बनाइएको कृति हो । प्रस्तुत महाकाव्यलाई वस्तुविधान र घटनाशृङ्खलाका दृष्टिले हेर्दा पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्न खोजिए तापनि कथावस्तुविन्यासका दृष्टिले पूर्वप्रचलित मान्यताहरूको हुबहु परिपालन यसमा भएको देखिँदैन । परम्परागत महाकाव्यले अपेक्षा राख्ने कथावस्तु र त्यसका घटनाहरूको क्रमिक विकास, घटनामा पञ्चसन्धिको निर्वहण, घटनाको आरम्भ, मध्य र अन्त्यको शृङ्खला, प्रकरी कथाहरू आदि कुराहरूलाई यस महाकाव्यले निर्वाह गरेको देखिँदैन । यसो हुनुमा शीर्षक र त्यसको अनुकूलतामा प्रकल्पित विषय र कथावस्तुले उपयुक्त सबै कुरालाई समेट्न सक्ने स्थिति पनि देखिँदैन । काव्यकारले त्यस कुराको अपेक्षा राखेको देखिँदैन । प्रस्तुत महाकाव्य आजसम्म रचित महाकाव्यको परम्पराभन्दा सर्वथा फरक विवरणप्रधान वस्तुविधानका माध्यमबाट सृजना हुन पुगेको छ । आजको युग र मान्यताअनुसार नवीन कथावस्तु स्थापनाको आग्रह, परिस्थितिको सङ्क्रमण र प्रयोगात्मक राग र रुचिको पृष्ठभूमिमा नेपालका ७७ जिल्ला मध्येको एउटा अति प्रसिद्ध ओखलढुङ्गाको जिल्लाकोसरोफेरो र गतिविधिमा रचित यस महाकाव्यले वस्तुविधानका दृष्टिले नवीन महाकाव्य मान्यतालाई ग्रहण गरेको छ ।

^{१५} केशवप्रसाद उपाध्याय, साहित्य-प्रकाश, सातौँ संस्करण, पूर्ववत्, पृ. १३८ ।

महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्यमा चरित्र र योगदानलाई व्यक्ति वैशिष्ट्यका आधारमा मूल विषयवस्तुका रूपमा वर्णन गरिएको छ । पूर्वीय काव्यसिद्धान्तमा निर्धारित वस्तुविधानलाई यस महाकाव्यमा परिपालन गरिएको छैन । वस्तुविधानलाई भन्दा चरित्रचित्रणलाई बढी जोड दिइएको यस महाकाव्यको कथावस्तु नरेन्द्रनाथको जीवनी र चरित्रमा आधारित छ । यसलाई महाकविको पद्यमा लेखिएको जीवनीपरक समालेचना पनि भन्न सकिन्छ भनी यसै काव्यको भूमिका खण्डमा कुमारप्रसाद कोइरालाले टिप्पणी गरेका छन् । (महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल : भूमिका खण्ड, पृ. त) यस महाकाव्यमा भट्टराईले नरेन्द्रनाथको साहित्यिक जीवनीको काव्यात्मक विवेचना गरेका छन् । यसमा उनको जीवनीलाई खिरिलो पारेर रोचक ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ । नरेन्द्रले बाल्यकालमा घरैमा रुद्री र चण्डी पढेको, बनारसमा गएर पुराण, साहित्य, धर्मशास्त्र, वेद, नीतिशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र पढेको जागिरे भएको, विवाह गरेको सन्तति प्राप्त गरेको उद्योग व्यवसाय चलाएको, सम्पत्ति आर्जन गरेको, काव्यसाधना गरेको र काशीमै दिवङ्गत भएको जस्ता जीवनका प्रमुख प्रसङ्गको उल्लेख गरेर उनको जीवनीलाई कविले संक्षेपमा प्रदर्शन गरेको देखिन्छ । यस काव्यमा एकातिर नरेन्द्रनाथ रिमालको वंशपरम्पराको इतिहास छ भने अर्कातिर माध्यमिक नेपाली काव्यपरम्परामा नरेन्द्रले पुऱ्याएको ऐतिहासिक योगदानको चर्चा पनि गरिएको छ । शृङ्खलाबद्ध विषयवस्तुको विधानमा कवि भट्टराई यस काव्यमा कमजोर देखिएका छन् । प्रत्येक सर्गलाई उपशीर्षक दिए पनि प्रत्येक सर्गका विचमा सन्धि र तालमेल देखिँदैन । महाकाव्यका आठौँ, नवौँ र दशौँ स्मृतिमा काव्यकार भट्टराईले नरेन्द्रनाथका महाकाव्यका सार खिच्ने, काव्यशिल्प देखाउने र तिनको योगदानको मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्य राखेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत महाकाव्यको घटना वा कथावस्तुको शृङ्खलालाई अवलोकन गर्दा विवेच्य महाकाव्य कवि नरेन्द्रनाथ रिमालको व्यक्तित्व र जीवनीमा आधारित छ । सैद्धान्तिक र ऐतिहासिक दृष्टिले हेर्दा काव्य श्रृजनाको बाह्य कलेवर परम्परागत देखिए पनि विषयवस्तुको शृङ्खला मिलेको देखिँदैन । आफ्ना अन्य काव्यमा मङ्गलाचरणलाई छुट्टै खण्डमा राखे पनि यहाँ काव्यकारलाई विषयको उठान गर्न हतार देखिन्छ । पहिलो सर्गका दुई श्लोक मङ्गलाचरण गरेर उनले कथावस्तुलाई आरम्भ गरेका छन्, जस्तै :

यौटा पुराना कविको महान

जो मिल्छ सो गर्दछु यो बयान ।

आऊन् सबै शब्द र शक्ति साभ्ना

फैलाउने विस्तृत विश्वमाभ्ना ॥३॥ (पृ. १)

वस्तुविधानका दृष्टिले हेर्दा महाकाव्यकार नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यहरू महामानव, शाह-शृङ्खला र महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल भन्दा ओखलढुङ्गा महाकाव्यको कथावस्तु केही शिथिल तथा कमजोर रहेको देखिन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यमा पात्रविधान

३.१ विषयप्रवेश

सामान्यतया साहित्यिक सन्दर्भबाट हेर्दा साहित्यिक कृति वा सङ्कथनमा संलग्न वा प्रयुक्त व्यक्ति, पात्र वा चरित्रलाई सहभागी भनिन्छ । सहभागी वा पात्रहरू मनवका अतिरिक्त अमानव, जनावर तथा निर्जीव वस्तुहरू पनि हुन सक्छन् । यस्ता गैरमानव वा मानवेत्तर वस्तुलाई लेखकले मानवीय व्यक्तित्वमा आरोपित गरी प्रस्तुत गर्दछ । यस दृष्टिबाट हेर्दा सहभागी मानव नै हुनुपर्छ भन्ने छैन, गैरमानव पनि हुन सक्छ ।^९

महाकाव्यमा कथानक वा मूल वर्णवस्तुलाई अघि बढाउनका लागि चरित्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । महाकाव्यमा चरित्र वा पात्र भन्नाले त्यहाँका प्रमुख नायक, नायिका तथा काव्यलाई पूर्णता दिने अन्य पात्रहरूलाई पनि बुझाउँछ । पूर्वीय काव्य सिद्धान्तअनुसार महाकाव्यको नायक उच्च कुलीन वा क्षत्रीय कुलको, शूरवीर, धैर्यवान्, क्षमतावान्, आत्मप्रशंसा नगर्ने र स्थिर गुणले युक्त हुनुपर्ने बताइएको छ । पाश्चात्य काव्यसिद्धान्तअनुसार महाकाव्यको नायक भद्र र आफ्नो कार्यद्वारा नै राम्रो चरित्र देखाउने नैतिक उद्देश्य भएको हुनुपर्छ भन्ने मान्यता पाइन्छ तर नायकमा कुनै न कुनै मानवीय दुर्बलता हुनुपर्दछ । यसरी पूर्व र पश्चिमका विद्वान्हरूका आ-आफ्नै काव्यसम्बन्धी मान्यता भए पनि दुवैमा केही समानता भने पाइन्छ । प्रस्तुत परिच्छेदमा पूर्वीय तथा पाश्चात्य दुवै दृष्टिकोणका सापेक्षतामा नीलकण्ठ भट्टराईका चार काव्यकृति महामानव, शाह-शृङ्खला, ओखलढुङ्गा र महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल मा प्रयुक्त पात्रहरूको चारित्रिक विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२ महामानव महाकाव्यमा पात्रविधान

पूर्वीय महाकाव्यसम्बन्धी मान्यताअनुसार महाकाव्यमा महान् पात्रको प्रयोग आवश्यक छ । महाकाव्यको देखिने आख्यान वा घटनालाई गति दिन र निष्कर्षमा पुऱ्याउन

^९ खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, कविताको संरचनात्मक विश्लेषण, पूर्ववत्, पृ. २२८ ।

पात्रको आवश्यकता पर्दछ । पात्रबिना प्रतिक्रिया नहुने र प्रतिक्रियाबिना घटना नघट्ने अनि घटनाबिना आख्यानले गति लिन नसक्ने भएकाले महाकाव्यमा पात्रको अनिवार्यता स्वीकार गरिएको हो ।^{१०} पूर्वीय काव्यचिन्तनमा भामहदेखि नै महाकाव्यमा महान् पात्रको अपेक्षा राखिँदै आएको छ भने दण्डीले महाकाव्यको प्रमुख पात्र चतुर र उदात्त हुनुपर्ने धारणा अधि सारे । त्यस्तै विश्वनाथले देवता, सद्वंशी, क्षेत्रीय, धीरोदात्त, कुलीन, राजा वा एक वंशका क्रम कि धेरै राजाबाटै महाकाव्यको नायक राखिनुपर्ने मान्यता अधि सारे ।^{११} पूर्वीय साहित्यका सबै विद्वान्हरूले महान् चरित्रले युक्त नायकलाई नै महाकाव्यको प्रमुख चरित्र वा पात्र स्वीकारेका छन् । पात्रका क्रियाकलाप र त्यसबाट घट्ने घटनाहरूको शृङ्खला नै कथानक भएकाले आख्यानात्मक प्रबन्ध काव्य र महाकाव्यमा पात्र अनिवार्य तत्त्व हो । तिनै क्रियाकलाप र त्यसबाट घट्ने घटनाहरूको शृङ्खला नै कथानक भएकाले आख्यानात्मक प्रबन्ध काव्य र महाकाव्यमा पात्र अनिवार्य तत्त्व हो । तिनै पात्रहरूले कथानक सूत्रसमेत वहन गर्ने भएकाले पात्रका अभावमा कथाको कल्पना पनि गर्न सकिँदैन । पात्रहरूकै माध्यमबाट कथानक उद्देश्यसम्म पुग्न सक्दछ, किनभने पात्र महाकाव्यकारको विचार अभिव्यक्तिका माध्यम पनि हुन् । महाकाव्यमा सम्पूर्ण जीवन र त्यससँग सम्बन्धित अनेक घटना र पक्षको समेत चित्र उतार्ने भएकाले यसमा पात्रको सङ्ख्या पनि धेरै हुन्छ । विविध खाले पात्रको विविध चरित्रका माध्यमबाट विभिन्न उद्देश्य पूरा गरिएको हुन्छ । पात्र लिङ्गका दृष्टिले स्त्री र पुरुष, भूमिकाका दृष्टिले प्रमुख, सहायक र गौण, प्रतिनिधित्वका दृष्टिले वर्गगत र व्यक्तिगत एवम् अवस्थाका दृष्टिले स्थिर र गतिशील आदि भनेर पात्रको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यिनै विविध खाले पात्रहरूको विविध विचार, व्यवहार र घटित घटनाहरूको समष्टिगत शृङ्खला नै महाकाव्य भएकाले पात्रविधान महाकाव्यको अनिवार्य तत्त्व हो भन्न सकिन्छ ।

महामानव महाकाव्यले व्यक्तिको चरित्रलाई समेटेको हुनाले यस काव्यमा धेरै पात्र प्रयोग गरिएका छैनन् । यसमा पूर्वीय मान्यताअनुसार धीरोदात्त गुणले युक्त बी.पी. लाई नायक बनाइएको छ भने स्वकीय गुणले युक्त नायिकाको अभाव देखिन्छ तर पनि नायककी पत्नी सुशीलालाई आंशिक नायिकाको तथा सहधर्मिणीको रूपमा काव्यमा स्थान दिइएको

^{१०} टङ्कप्रसाद न्यौपाने, साहित्यको रूपरेखा, काठमाडौं : साभा प्रकाश, २०३८, पृ. ४९ ।

^{११} मोहन हिमांशु थापा, साहित्य परिचय, सातौं संस्करण, पूर्ववत् पृ. १५ ।

छ । महाकाव्यभिन्न रहेको भूमिकाको आधारमा बी.पी. कोइराला र सुशीला प्रमुख पात्रका रूपमा रहेका छन् भने अन्य पात्रहरू प्रसङ्गवश नाम मात्र उल्लेख गरिएका छन् । यी पात्रहरूलाई निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ :

१. विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला यस महाकाव्यका मुख्य पात्र वा नायक हुन् । उनी एक सत् पात्र हुन् । उनले राजनीतिमा कमाएको ख्याती तथा उनको त्याग र बलिदानले गर्दा काव्यकारले उनलाई महामानव उपाधि दिएका छन् । काव्यमा उनको चरित्रलाई यसरी देखाइएको छ :

बीपी महामानवको महानता
विचार बुद्धि प्रतिभा उदारता ॥१॥ (पृ. ४)

काव्यको पहिलो सर्गको आरम्भ नै काव्यकारले नायकको चरित्रोद्घाटनबाट गरेका छन् ।

बी.पी. आफ्नो जीवनकालमा नआत्तिने, धीरोदोत्त गुण भएका, प्रतिभाशील व्यक्ति थिए भन्ने कुरा काव्यमा यसप्रकार देखाइएको छ :

सुशील गम्भीर र भद्रता अनि
सच्चा इमान्दार र शुद्धता पनि
घुसेर मात्रै उनको शरीरमा
ती राज गर्थे सरि एक छत्तमा ॥२६॥ (पृ. ५५)

बी.पी. आफ्नो स्थानबाट विचलित नहुने धीरोदात्त नायकका रूपमा काव्यमा चित्रित छन् । पूर्वीय महाकाव्यमा कुलीन, धीरोदात्त र महान् नायकको अपेक्षा गरिन्छ । बी.पी. पनि पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तानुरूप काव्यमा ढालिएका छन् । महाकाव्यमा नायकको जीत अन्त्यमा देखाएको हुन्छ तर यस महाकाव्यमा बी.पी अन्त्यमा सरकाररूपी खलनायकका अगाडि निरीह बन्न पुगेका देखिन्छन् तर पनि उनी काव्यमा सत्, गतिशील तथा उदात्त जनप्रेमी नायकका रूपमा स्थापित देखिन्छन् ।

२. सुशीला

सुशीला यस महाकाव्यकी आंशिक नायिकाको रूपमा देखापरेकी छिन् । उनी काव्यनायक विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला (बी.पी) की धर्मपत्नी तथा भापाका कमलप्रसादकी छोरी हुन् । काव्यमा बाह्य रूपमा उनको बाक्लो उपस्थिति नदेखिए पनि बी.पी. लाई व्यक्तिगत जीवनमा सहयोग पुऱ्याएकाले प्रजातान्त्रिक सङ्घर्षमा अप्रत्यक्ष रूपमा भए पनि उनको काव्यमा उपस्थिति देखिएको छ । सुशीला सरल एवम् सहज नारी सुलभ गुणले युक्त सत् पात्रका रूपमा काव्यमा देखिएकी छिन् । उनको चरित्रलाई काव्यमा यसरी देखाइएको छ :

भापा बडाहाकिम पार पौरखी

थिइन् सुपुत्री कमलाप्रसादकी

थियो सुशीला शुभनाम गाउँको

स्वभाव, शिक्षा त्यस गाउँ ठाउँको ॥४२॥ (पृ. ५८)

उपर्युक्त उदाहरणमा सुशीलालाई ग्रामीण संस्कारमा हुर्केकी सरल नारी पात्रका रूपमा उभ्याइएको छ ।

काव्यको चौथो सर्गमा प्रासङ्गिक प्रकरी कथामा देखिएकी उनी त्यसपछि एघारौँ सर्गमा मात्र देखा पर्दछिन् । विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला अमेरिका र यूरोपको भ्रमणमा जाँदा पत्नीलाई पनि साथैमा लिएर गएको प्रसङ्गबाहेक उनको चारित्रिक उद्घाटन काव्यमा कतै गरिएको छैन तर बी.पी. को त्याग र बलिदानको सहयात्रामा उनी देखिनुले उनी सत् हृदय भएकी, पतिधर्मिणी, गतिशील नारी पात्र हुन् भन्न सकिन्छ ।

३. अन्य पात्रहरू

प्रस्तुत महाकाव्य चरित्रप्रधान काव्य भएकाले मुख्य पात्रहरू थोरै छन् भने गौण पात्र प्रशस्त देखिएका छन् । प्रस्तुत महाकाव्यमा नाम उल्लेख गरिएका गौण पात्रहरूमा नन्दिकेश्वर, कृष्णप्रसाद कोइराला, तारिणी प्रसाद कोइराला, डिल्लीरमण रेग्मी, मनमोहन अधिकारी, भारतका जगत्प्रसाद, महात्मा गान्धी आदि रहेका छन् । काव्यकारले बी.पी. का हजुरबुबा नन्दिकेश्वरको परिचय काव्यमा यसप्रकार दिएका छन् :

त्यही विशालस्थलमा गई ठुला
प्रसिद्ध यौटा कुलकोटिका जरा
विशाल अस्तित्व लिई बराबर
बस्थे कुनै ब्राह्मण नन्दिकेश्वर ॥५२॥ (पृ. १४)
गरीबलाई परिवार ठान्दथे
ठूला-बडाको पनि मान गर्दथे
स्त्रीजातिलाई पृथिवी समानको
विचार सम्मान दिए समाजको ॥५४॥ (पृ. १५)

त्यसैगरी काव्यमा बी.पी. का पिता कृष्णप्रसाद कोइरालाको परिचय यसप्रकार दिइएको छ :

काया थियो स्थूल मुहार बान्किलो
निधार चौडा र कपाल चम्किलो
मानौं उनै कर्ण खडा भए सरी
बडे तुरुन्तै दिनहुं त्यसै गरी ॥५९॥ (पृ. १६)

अन्य पात्रहरू महाकाव्यमा प्रासङ्गिक रूपमा आएकोले यी सबै सहयोगी अर्थात् सहायक वा गौण पात्रका रूपमा देखिन्छन् । यी सबै पात्रहरू काव्यमा सत् पात्रका रूपमा देखिएका छन् ।

३.३ शाह-शृङ्खला महाकाव्यमा पात्रविधान

पात्रविधानका दृष्टिले शाह-शृङ्खला महाकाव्यलाई हेर्दा यो महाकाव्य देवता तथा मनुष्य पात्रका रूपमा रहेको बहुपात्रीय महाकाव्य हो । यस काव्यमा नारी-पुरुष, सत्-असत् प्रशस्त पात्रहरू रहेका छन् । काव्यमा मञ्जुश्री, धर्माकर, खोरखनाथ, गोपाल, महिषपाल, किराँत, लिच्छवी, मल्लवंशी राजाहरू तथा तत्कालीन राज्यव्यवस्थामा रहेका राजा, प्रजा, मन्त्री, भाइभारदार आदि पात्रहरू आरम्भमा समाविष्ट छन् । त्यसैगरी शाहवंशीय राज्यकालमा आएर कुलमण्डन खान, यशोव्रह्मशाह, रामशाह, नरभूपाल शाह, पृथ्वीनारायण शाह, प्रतापसिंह शाह, रणबहादुर शाह, गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाह, राजेन्द्र विक्रम शाह, सुरेन्द्र

विक्रम शाह, पृथ्वी वीरविक्रम शाह, त्रिभुवन वीरविक्रम शाह, महेन्द्र वीरविक्रम शाह, वीरेन्द्र वीरविक्रम शाह, दीपेन्द्र वीरविक्रम शाह तथा ज्ञानेन्द्र वीरविक्रम शाह लगायत महाकाव्यमा आएका सबै राजाहरू एवम् जङ्गबहादुर राणा पुरुष पात्रका रूपमा रहेका छन् भने नारी पात्रमा वसन्तीवती, कौशल्यावती, इन्द्रकुमारी, नरेन्द्रलक्ष्मी, राजेन्द्रलक्ष्मी, राजराजेश्वरी, इन्द्रराज्यलक्ष्मी, ऐश्वर्यराज्यलक्ष्मी आदि रहेका छन् ।

प्रस्तुत महाकाव्य शाहवंशीय शृङ्खला र वंशावलीको वर्णनका रूपमा रहेकाले यस काव्यमा प्रमुख पात्र र सहायक तथा गौणपात्र चयन गर्न कठिन देखिन्छ । महाकाव्यका पन्ध्र शृङ्खलामध्ये प्रत्येक शृङ्खलामा विषयवस्तु घटना र पात्रहरू अलग-अलग रहेका छन् । तेस्रो शृङ्खलाबाट पृथ्वीनारायण शाहको चरित्र वर्णन गर्दै पन्ध्रौं शृङ्खलासम्म आइपुग्दा ज्ञानेन्द्र शाहको चरित्रवर्णनमा पुगेर महाकाव्य टुङ्गिएको छ । महाकाव्यको शीर्षकविधान हेर्दा शाह-शृङ्खला भन्ने शब्दावलीले पृथ्वीनारायण शाहदेखि ज्ञानेन्द्रशाह सम्मको वंशावलीलाई लक्षित गर्न खाजेको देखिन्छ । काव्यको अन्तर्वस्तुलाई विचार गर्दा राष्ट्रको एकिकरणलाई नै मुख्य गौरवको विषय बनाइएकाले पृथ्वीनारायण शाह यस काव्यका प्रमुख पात्रका रूपमा रहेको देखिन्छ भने अन्य पात्रलाई सहायक तथा गौण पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । यी पात्रहरूलाई निम्नानुसार चित्रण गरिएको छ :

१. पृथ्वीनारायण शाह

पृथ्वीनारायण शाह प्रस्तुत काव्यका प्रमुख पात्र हुन् । नेपाल राष्ट्रको एकीकरण गर्ने उनी यस काव्यका महानायक तथा सत् पात्रका रूपमा देखिएका छन् । गोर्खाका राजा नरभूपाल शाहका जेठा सुपुत्रका रूपमा पृथ्वीनारायण शाह देखिएका छन् । उनको व्यक्तित्वको वर्णन कविले काव्यमा यसप्रकार गर्दछन् :

पृथ्वी बडा हिम्मतदार एक
थिए बसेका दरवारभित्र ।
छ वर्ष मात्रै उनको उमेर
हुँदा पुगेछन् त्यसमा घुमेर ॥८॥ (पृ. २९)

पृथ्वीनारायणको बाह्य पोशाकको वर्णन कविले यसरी गरेका छन् :

दौरा र टोपी सुरवाल लाई
आधार लौरो करले समाई ।
जुत्ता लगाई खुकुरी भिरेर
हिँडे महाराज खडा भएर ॥३९॥ (पृ. ३५)

यसरी काव्यमा पृथ्वीनारायण शाह वस्तु र घटनाको केन्द्रियतामा रहेकाले उनी प्रमुख पात्र, राष्ट्रको एकीकरण जस्तो गौरवमय कार्यको अभियन्ता भएकाले सद्वंशी, महान्, तथा गतिशील पात्रका रूपमा चित्रित छन् ।

२. सहायक पात्र

प्रस्तुत काव्यमा मुख्य पात्रबाहेक प्रथम सर्गदेखि अन्तिम सर्गसम्म उल्लेख गरिएका शाहवंशी सम्पूर्ण राजाहरूलाई काव्यका सहायक पात्रहरूका रूपमा लिन सकिन्छ । प्रतापसिंह शाह, रणबहादुर शाह, बहादुर शाह, रानी राजेन्द्रलक्ष्मी, भीमसेन थापा, गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाह, राजेन्द्र विक्रम शाह, सुरेन्द्र विक्रम शाह, जङ्गबहादुर राणा, त्रैलोक्य विक्रम शाह, पृथ्वी वीरविक्रम शाह, त्रिभुवन वीरविक्रम शाह, मेहन्द्र वीर विक्रम शाह, विरेन्द्र वीर विक्रम शाह, दीपेन्द्र वीर विक्रम शाह, ज्ञानेन्द्र वीर विक्रम शाह काव्यका सहायक पात्रका रूपमा देखा परेका छन् । यी सबै पात्रहरू मञ्चीय र गतिशील पात्रका रूपमा देखिएका छन् । यी बाहेक अन्य पात्रहरू गौण र नेपथ्यीय रहेका छन् ।

३.४ ओखलढुङ्गा महाकाव्यमा पात्रविधान

काव्यकार नीलकण्ठ भट्टराईले आफ्ना काव्यकृतिमा नौलो प्रयोग गर्दै आएका छन् । **महामानव** चरित्रप्रधान महाकाव्यपछि **शाह-शृङ्खला** महाकाव्यमा वंशावली वर्णन गरेका छन् । आफ्नो काव्यसाधनाको तेस्रो महाकाव्य **ओखलढुङ्गा** महाकाव्यमा पनि उनले विषयवस्तु र पात्रविधानको नवीन प्रयोग गरेका छन् । प्रकृतिलाई मात्रै पात्र बनाएर महाकाव्य लेख्ने सफल प्रयास कवि भट्टराईले देखाएका छन् । खुलस्त र छर्लङ्ग पात्रयोजना नभएको यस महाकाव्यमा ओखलढुङ्गालाई नै प्रकृतिको एउटा अङ्ग मानी पात्रका रूपमा काव्यकारले प्रस्तुत गरेका छन् । वर्णनका क्रममा यसै भूमिसँग जोडिएर आएका प्रसिद्ध स्थान, मन्दिर, खोलानाला, साहित्यिक, राजनीतिक र बौद्धिक व्यक्तित्व सबैलाई

ओखलढुङ्गाकै देन मानी ओखलढुङ्गालाई सम्पूर्ण रूपमा चित्रण गरेका छन् । एउटा उदाहरण हेरौं :

चुलो फोई दृढ तप गरी पार्वती नै बसेकी ।
होलिन् जस्तै पृथुल धरतीकै कुनामा पसेकी ।
साँच्चै मानौं प्रकृतिपुरकी यी धरामा सतीको ।
पक्कै सम्बन्धन छ गहिरो शैलशोभा भिरेको ॥१८॥ (पृ. ५७)

कविले काव्यमा ओखलढुङ्गाको बाह्यपक्षको सादृश्य वर्णन गर्दै ओखलढुङ्गालाई कतै देवतुल्य त कतै अप्सराको संज्ञा दिँदै जीवन्त पात्रका रूपमा ओखलढुङ्गालाई चित्रण गरेका छन्, जस्तै :

हो कि क्या हो ! ऋषि र मुनिका सिद्धिले सिर्जिएको ।
उन्कै शक्ति प्रबल हुन गै भित्र पानी रहेको ।
त्यत्रो अग्लो गिरि शिखरमा स्थूल खोलो बगाई ।
बस्छ्यौ आफू नघटिकन नै केगरी टल्पलाई ॥३२॥ (पृ. ५२)

ओखलढुङ्गालाई स्वर्गका देवताले पनि नखोसेको यस्तो सुरम्य भूमिको काखमा जन्मन पाउँदा आफू धन्य भएको कविले महसुस गरेका छन् । कवि भट्टराईले ओखलढुङ्गाका हरेक स्वरूपको सजीवतामा प्रकृतिलाई स्वभावोक्तिमूलक, बक्रोक्तिमूलक र मानवीकरणात्मक किसिमले वर्णन गर्दै, आमा, दिदी, बहिनी, अप्सरा, सुन्दरी, प्रेयसी, आदिका रूपमा हेरेका छन् ।

३.५ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्यमा पात्रविधान

महाकाव्यमा पात्रहरू देवता, सद्वंशको, क्षत्रीय, महान्, हुनुपर्छ भन्ने पूर्वीय धारणा छ । काव्यमा सज्जन दुर्जन सबै किसिमका पात्रहरू हुनुपर्छ भन्ने देखिन्छ । नायक भने त्यागी, पुरुषार्थ, यौवन, उत्साह आदिले भरिएको, धीरोदात्त हुनुपर्ने कुरामा पूर्वीय आचार्यहरूले जोड दिएका छन् । पाश्चात्य धारणाअनुसार महाकाव्यको नायक भद्र, कुलीन, उदात्त, नैतिकवान्, यशस्वी र शक्तिशाली हुनुपर्छ भने अन्य सबै पात्रहरू भद्र हुनुपर्छ भन्ने देखिन्छ । वास्तवमा यो शास्त्रीय लक्षणको कथन मात्र हो । आजको सन्दर्भमा जनजीवनका

यथार्थिक र स्वभाविक पात्र भए पनि हुन्छ तर काव्यत्व प्रदान गर्ने प्रमुख तत्त्व पात्र वा चरित्र भएकाले पात्रहरू प्रभावकारी, पत्यारिलो र सामाजिक हुनु आवश्यक छ । महाकाव्यको आवश्यकता अनुसार र अवस्था हेरी कुनै पनि उल्लेखनीय व्यक्ति वा वस्तु पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । तर महाकाव्य जस्तो व्यापक विधामा सत्-असत् दुवै पात्रहरू र नायक गम्भीर एवम् भव्य व्यक्तित्वको हुनु आवश्यक देखिन्छ । पूर्वीय तथा पाश्चात्य दुवै कोणबाट प्रस्तुत महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्यको पात्रविधानलाई हेर्ने हो भने वस्तुको केन्द्रियतामा चरित्रभन्दा चरित्रको केन्द्रियतामा वस्तु घुमेको देखिन्छ । पात्रको चयनले यस काव्यले पूर्वीय तथा पाश्चात्य दुवै लक्षणलाई अतिक्रमण गरेको छ । मुख्य पात्र नरेन्द्रनाथ बाहेक अन्य पात्रको कथावस्तुका शृङ्खलामा प्रासङ्गिक उपस्थिति देखिँदैन । काव्यमा असत् पात्रको परिधिमा सत् पात्रको सङ्घर्ष पनि यहाँ देखिएको पाइँदैन । अन्य पात्रहरूले काव्यको मूल वर्ण्य वस्तुलाई उत्कर्षमा पुऱ्याएको देखिँदैन । काव्यमा नरेन्द्रनाथ रिमाल मुख्य नायक (पात्र) का रूपमा रहेका छन् भने अन्य सहायक तथा गौण पात्रका रूपमा गोपीकृष्ण, लक्ष्मीदेवी, दीनानाथ, कुञ्जरमणि, दन्तकेशर, गुणकुमारी, देवनारायण काफ्ले, गङ्गादेवी, मनमाया, ललितादेवी, इन्दीवर, चक्रप्रसाद दाहाल, धनमाया, बालकृष्ण, त्रिलोचन, कपिलमणि, छविलाल, गोकुलनाथ, श्री ३ चन्द्रशमशेर, केशर शमशेर, काशीनाथ उपाध्याय लगायतका पात्रहरू महाकाव्यमा उपस्थित देखिन्छन् । उपर्युक्त पात्रहरूको काव्यमा उपस्थिति अनुसार यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

१. नरेन्द्रनाथ रिमाल

नरेन्द्रनाथ रिमाल यस काव्यका प्रमुख पात्र तथा नायक हुन् । उनी एक सत् पात्र हुन् । काव्यमा नरेन्द्रनाथ सभ्य, शिष्ट र लगनशील देखिन्छन्, जस्तै :

ती सत्यवादी अनि कर्मयोगी

निःस्वार्थसेवी पहिलो निशानी ।

पाए समानै नर इन्द्र जस्तै

भए उनैका उपमा प्रशस्तै ॥१०॥ (पृ. १७)

उनलाई महाकाव्यमा सत् (असल) एवम् सिर्जनशील चरित्र भएको पात्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ, जस्तै :

दौर्बल्य कैल्यै उनमा थिएन

कुभाव कैल्य मनमा भएन ।

इमान संस्कार सदा बचाई

लाग्ये उनी सर्जक बन्नलाई ॥१७॥ (पृ. १८)

उनी सबैका प्रिय थिए । उनको बाल्यकाल सबैको स्नेह पाएर रमाउँदै बितेको थियो,
जस्तै :

त्यहाँ थिए केन्द्र भई बसेका

नरेन्द्र माया सबमा पसेका ।

त्यो शैशवी पल्लव पार गर्दै

बद्धे अगाडि क्रमकाल सदै ॥२६॥ (पृ. २०)

काव्यकारले नरेन्द्रनाथलाई अद्भुत क्षमता भएका कलियुगका व्यास भनेर चित्रण
गरेका छन्, जस्तै :

यिनै हुन् कलिका व्यास

हुन् सञ्जय स्वयं यिनी ।

दिव्यदृष्टि खुला गर्दै

आए नेपालमा उनी ॥२७॥ (पृ. १०३)

उपर्युक्त उदाहरण हेर्दा महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल विलक्षण प्रतिभा भएका, सत्
चरित्र भएका कुलीन नायकका रूपमा देखा परेका छन् । पात्र विधानका दृष्टिले हेर्दा उनको
चरित्रविधान त्यति सुगठिन भने देखिँदैन ।

२. अन्य पात्रहरू

प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रमुख पात्रको चरित्रका आङ्गिक अंश बनेर अन्य पात्रहरूको
उदय भएको छ । नरेन्द्रनाथको कुलवर्णनका क्रममा उनका पिता विश्वनाथको चरित्र
उद्घाटन भएको छ, जस्तै :

त्यहीं हुने कौशिक गोत्रलाई

समृद्ध पार्दै क्रमले बढाई ।

हो सृष्टिको सिर्जन एक साथ

जन्मेर आए पनि विश्वनाथ ॥१८॥ (पृ. ४)

काव्यको पाँचौं स्मृतिमा नरेन्द्रनाथको विवाहका क्रममा उनकी पत्नी गङ्गाको चरित्र यसरी देखाइएको छ :

तिनै पुण्यवतीमध्ये

कान्छी कोमल बालिका ।

गङ्गाको साथमा जोडे

दाम्पत्य गर्न जीविका ॥४४॥ (पृ. ३७)

गङ्गाको चरित्रलाई अझ उजिल्याउँदै कवि लेख्छन् :

अर्धाङ्गिनी पनि धेरै

शीलस्वभावकी थिइन् ।

बाल्यावस्था नगै चाँडै

भार्याको पगरी लिइन् ॥४६॥ (पृ. ३८)

नायककी धर्मपत्नी गङ्गाको चरित्रमा कविले बाल्यकालीन अवस्था देखाई अपरिपक्व चरित्रका रूपमा उनलाई दर्शाएका छन् । काव्यमा प्रसङ्गवश नायकका दाजु, भाउजू तथा सम्बन्धीहरूको नाम मात्र उल्लेख गरिएको छ ।

३.६ निष्कर्ष

नीलकण्ठ भट्टराईका विवेच्य चार महाकाव्यात्मक कृतिहरूमध्ये पहिलो कृति **महामानव** (२०६३) पूर्वीय पात्रविधानको परिधिमा संरचित देखिन्छ । पूर्वीय धार अनुकूल पात्र विश्वेश्वरप्रसाद कोझाराला यस महाकाव्यका प्रमुख पात्र हुन् । उनी कुलीन र धीरोदात्त पात्रका रूपमा देखिएका छन् ।

त्यसैगरी **शाह-शृङ्खला** (२०६६) महाकाव्य बहुपात्रीय महाकाव्य हो । यस महाकाव्यमा मुख्य नायक भनी पात्र छुट्याउन कठिन देखिन्छ । तर पनि महाकाव्यको विषयवस्तुलाई केन्द्रीकृत गर्ने हो भने पृथ्वीनारायण शाहलाई काव्यनायक मान्न सकिन्छ ।

अर्को महाकाव्य **ओखलढुङ्गा** (२०६८) भट्टराईको पात्रविधानका दृष्टिले प्रयोगात्मक देखिन्छ । भौगोलिक र प्राकृतिक वर्णनले गर्दा यहाँ पात्र नै भेटिँदैनन् । स्थूल पात्र नभए पनि स्वयम् ओखलढुङ्गालाई नै मूल पात्र मान्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ ।

त्यसैगरी **महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल** (२०७३) महाकाव्य चरित्रप्रधान भएकाले एकात्मक चरित्रको यस महाकाव्यमा नरेन्द्रनाथ नै मूल चरित्रमा देखिएका छन् । पूर्वीय पात्र विधाको सिद्धान्तलाई कविले अक्षरशः पालना गरेको चाहिँ देखिँदैन । तर पनि नवीन प्रयोगधर्मी काव्यका रूपमा उनका सबै महाकाव्य सफल देखिन्छन् ।

चौथो परिच्छेद

नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यमा भाषाशैलीय विन्यास अध्ययन

४.१ विषयप्रवेश

सुव्यवस्थित ढङ्गले क्रमबद्ध रूपमा राख्ने कामलाई विन्यास भनिन्छ । सुहाउँदिलो रूपले मिलाएर व्यवस्थित तर्गने वा योजनाबद्ध रूपमा राख्ने तरिका पनि विन्यास हो । कृतिको संरचक घटकका सन्दर्भमा भाषा (सङ्केतक, सङ्केतित), शैली, अग्रभूमीकरण (विचलन, समानान्तरता), बिम्ब, प्रतीक, लय, छन्द, अलङ्कार आदिको व्यवस्थापनलाई भाषाशैलीय विन्यास भनिन्छ ।^{१२} सखासमा लेखकीय अभिव्यक्तिको तरिका अथवा सुन्दर भाषिकविन्यास गरिएको रचनाकारको विशिष्ट रचनापद्धति मानिने शैलीलाई साहित्य सिर्जनाको अनिवार्य, अपरिहार्य र गूढ घटकका रूपमा समेत लिइन्छ । लेखकीय वैयक्तिकता, परिवस्थिति एवं परिवेशबाट शैलीको निर्माण हुन्छ र यस अन्तर्गत चयन, अग्रभूमीकरण (विचलन र समानान्तरता) तथा प्रयुक्ति विविधता आउँछन् ।^{१३} तसर्थ यस परिच्छेदमा नीलकण्ठ भट्टराईका चारवटा महाकाव्यत्मक कृतिहरू महामानव, शाह-शृङ्खला, ओखलढुङ्गा र महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल को भाषाशैलीय विन्यासअन्तर्गत पर्ने भाषाशैली, अलङ्कार र रसका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२ महामानव महाकाव्यमा भाषाशैलीय विन्यास

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको जीवनचरित्रमा आधारित महामानव महाकाव्यलाई भाषाशैलीको हिसाबले हेर्दा महाकाव्यको कथावस्तु र भावसुहाउँदो शब्द छनोट तथा उपयुक्त शास्त्रीय छन्दद्वारा महाकाव्यलाई जीवन्तता प्रदान गरिएको छ । भट्टराईले नेपाली काव्यजगत्मा प्रचलनमा रहेका शास्त्रीय छन्द वसन्ततिलका, मालिनी, अनुष्टुप, उपजाति, (इन्द्रवंशा र वंशस्थवलीको मिश्रण) शिखरिणी र शादूर्लविक्रिडित जस्ता शास्त्रीय छन्दहरूको छन्दोबद्ध प्रयोगबाट महामानव महाकाव्यलाई १३ सर्गों स्वरूप दिएका छन् । यस महाकाव्यमा प्रयुक्त छन्दोबद्ध पङ्क्तिहरूले भावलाई कुनै बाधा नपुऱ्याई प्रवाहित

^{१२} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, कविताको संरचनात्मक विश्लेषण, पूर्ववत्, पृ. २४५ ।

^{१३} ऐजन, पृ. ६८ ।

रसभावलाई कलात्मक एवं आलङ्कारिक बनाउने प्रयास गरेका छन् । छन्दभिन्नको गति र यतिको क्रमिकता तथा वर्ण र मात्राको गणना संयोजन गरी कवि भट्टराईले पद्य कविताको स्वरूप निर्धारण गरेका छन् । सात छन्दका श्लोकहरूले युक्त मङ्गलाचरणदेखि १३ औँ सर्गसम्म कुल १२८५ श्लोकहरूद्वारा महाकाव्यका नायक विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका मातापिता जन्ममृत्युसम्मका विविध गतिविधिको वर्णन गरिएको छ । यस महाकाव्यको लयात्मक पक्ष शास्त्रीय नियमानुसार रहेको छ । प्रायः धेरैजसो छन्दमा यति, गति र लय आदिलाई नियमानुसार मिलाएर वर्णमात्रा आदिको गणना अनुसार स्वरूप निर्धारण गरिएको छ । सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन गर्ने पूर्वीय काव्यसिद्धान्त परम्परालाई पूर्ण रूपमा पालना गरिएको पाइन्छ । नायकको चारित्रिक विशेषता र कवि मनको अन्तर्भावनालाई लयात्मक रूपमा छन्दोबद्ध गर्ने क्रममा भावानुरूप छन्दको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

महामानव महाकाव्यमा केही श्लोक युग्मको रूपमा प्रयोग भएका छन् । पूर्वीय चिन्तकहले युग्मको सन्दर्भमा यसरी चर्चा गरेका छन् ।

‘द्वाश्यां तु युग्मकम् ...! (साहित्यदर्पण : १३४)

अर्थात् एक श्लोकमा पूरा नभई दुई श्लोकहरूमा अन्वय पूर्ण हुने पद्यलाई युग्मक भनिन्छ । विवेच्य महाकाव्यको सातौँ सर्गका १३ औँ र १४ औँ श्लोकद्वयलाई युग्मकम रूपमा उदाहरणार्थ यसरी देखाउन सकिन्छ :

शक्तिका बीचमा साना

जनता किचिएपछि

हेरी नामर्दभैँ बस्नु

हुँदैन घरमा पसी- ॥१३॥ (पृ. ११२)

भन्ने उद्देश्यले गान्धी-

वादीहरू बढे अघि

सहयोगी हुने भन्दै

बीपी पनि सरे अघि ॥१४॥ (पृ. ११२)

प्रस्तुत महाकाव्यको बाह्य स्वरूप निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने एक हजार भन्दा बढी छन्दोबद्ध पद्यमय श्लोकहरू रचना गर्दा भाषाशैलीगत त्रुटिहरू पनि फेला परेका छन् ।

यस्तै दिन हुँदै जान्थे

वास्ता पर्वाह जेलर-

हरूको मनमा केही

थिएन रोष बेगर ॥१२९॥ (पृ. १८५)

उपर्युक्त श्लोकको आधा श्लोकमा विश्राम गर्न नमिल्नु यतिभङ्ग दोष हो ।

त्यसैगरी कतै छन्दभङ्ग गरिएको देखिन्छ, जस्तै :

कहाँ थिए धूतसभा गराउने ?

दर्बार ठूला भक्भक्काउने ॥२४॥ (पृ. २५, महामानव, सर्ग २ श्लोक २४)

उपर्युक्त श्लोकको अन्तिम पाउमा १२ अक्षर हुनुपर्नेमा १० अक्षर मात्र रहेका छन् ।

त्यसैगरी प्रस्तुत महाकाव्यमा श्लोकहरूमा पूर्णविरामको अभाव देखिन्छ भने यस काव्यका श्लोकहरूको सङ्ख्या गणना गर्दा १२८५ श्लोकहरू रहेको तथ्यलाई कवि स्वयंले उल्लेख गरेपनि श्लोकहरू उल्लेखित सङ्ख्याभन्दा बढी देखिन्छन् । महाकाव्यमा संस्कृत नेपाली भाषाका केही प्रसिद्ध शब्दहरूलाई तोडमरोड गरी पद्यहरूमा प्रयोग गरेर महाकाव्यकार भट्टराईले अतिक्रमण गरेको समेत भेटिन्छ । दुःख-दुख, विराट्-विराट, जगत्-जगत, विवाह-विवाहा, विद्वान्-विद्वान, हनुमान्-हनुमान, आफ्नो-आफ्नो, आदि संस्कृत र नेपालीका शब्दहरूलाई जस्तोको त्यस्तै राखिएको देखिँदैन ।

महामानव महाकाव्यको दृष्टिबिन्दु मूलतः समाख्यानात्मक किसिमको देखापर्दछ । कवि नीलकण्ठ भट्टराईद्वारा नै समाख्यान गरिएकोले यस काव्यमा कविनिबद्ध प्रौढोक्ति ढाँचा रहेको छ । साथै कवि कल्पित घटना तथा पात्रको चित्रण वर्णनमूलक समाख्यानात्मक दृष्टिबिन्दु वा कविनिबद्ध वक्तृ प्रौढोक्तिबाट नै मूलतः यो महाकाव्यको स्वरूप सङ्घटित भएको छ, जस्तै :

वंशादिदेखि घरको खबर गर्ने

पूजा र भोग कुलदेव भनेर मान्ने
निर्विघ्नको सफलता यस काव्य-माथि
देऊ ममा अधिकता शिरसा नमामि ॥११॥ (पृ. ३)

काव्यनायक बी.पी. को चरित्र वर्णन यहाँ प्रथम पुरुष ढाँचामा लेखिएको छ । यसरी कवि भट्टराईले भाव विस्तारको सहज क्षमता देखाउन सफल भएका छन् । यस महाकाव्यमा कतिपय स्थानमा पात्रका आफ्नै मनोगत तरङ्ग वा एकसुरेपन र एकालापको प्रयोग गरेका छन्, जस्तै :

हे विश्वेश्वर ! लोकका नजरमा छैनौ तिमी तैपनि
तिम्रो काव्य-कला परिश्रम बडो सद्भाव देख्दा अनि
मानौँ साँभ-बिहान शान्त मनले फर्केर आई यहाँ
दिन्छौ सिर्जन-शक्ति काव्य-गतिमा संसार भने नयाँ ॥१॥ (भट्टराई, शब्दश्रद्धा :भूमिका)

समग्रमा पात्रहरूका बिचबिचमा वार्तालापको प्रयोग गरी तृतीय पुरुष र प्रथम पुरुषको मिश्रण गरी यस महाकाव्यको मुख्य समाख्यानानात्मक उक्ति ढाँचामा नाट्योक्ति ढाँचाको पनि मिश्रण गरिएको छ ।

महामानव महाकाव्यको भाषिक तथा काव्यात्मक भाषाशैली श्रुतिमधुर नै देखिन्छ । प्रकृति तथा परिवेशको वर्णनमा नवीन बिम्बको प्रयोगले भाषा श्रुतिरम्य बन्न पुगेको छ । धार्मिक बिम्ब, प्राकृतिक बिम्ब, सामाजिक बिम्ब तथा राजनैतिक बिम्बहरूको प्रयोग काव्यमा सन्तुलित रूपमा भएको छ । चित्रात्मक तथा चेतनप्रवाह शैलीले काव्यको भाषाशैली सरल सुमधुर र प्रवाहमय देखिन्छ ।

४.३ महामानव महाकाव्यमा अलङ्कार

शब्द र अर्थका माध्यमबाट काव्यमा विशेष सौन्दर्य, शोभा वा चमत्कार उत्पन्न गर्ने वा काव्यको आन्तरिक तथा बाह्य सौन्दर्य बढाउने साधन वा उपकरण अलङ्कार हो । महाकाव्यमा अलङ्कारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । यद्यपि अलङ्कार सहित शब्द र अर्थलाई पनि काव्य मान्न सकिन्छ भनेर मम्मट भट्टले 'काव्यप्रकाश' मा स्वीकार गरेका छन्

भने जयदेव जस्ता आचार्यले चन्द्रालोकमा अलङ्कारको आवश्यकतालाई देखाएका छन् । काव्यमा अलङ्कारको अनिवार्यता नभए तापनि यसले काव्यको शोभा बढाउने गर्दछ ।

प्रमुखतया अलङ्कार दुई प्रकारका हुन्छन् - शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार । शब्दको परिवर्तनलाई सहन नगर्ने शब्दमा आधारित अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ भने शब्दको परिवर्तनलाई सहन गर्ने अर्थात् कुनै शब्द हटाई त्यसको पर्यायवाची शब्द राख्दा पनि मिल्ने अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा शब्दमा आश्रित अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार र अर्थमा आश्रित अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ । अनुप्रास, यमक, आदि शब्दालङ्कार हुन् भने उपमा उत्प्रेक्षा रूपक आदि अर्थालङ्कार हुन् ।

महामानव महाकाव्यमा उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अनुप्रास आदि अलङ्कार प्रयोग भएका छन् । यिनलाई यसप्रकार देखाइएको छ :

उपमा अलङ्कार :

आकाशको छत्र लिई छहारिमा
छ सिद्ध आत्मासरि एक पङ्क्तिमा
अनादिलाई पनि सूचना गरी
ब्रह्मर्षिको ब्रह्म-तलाश भैँ गरी ॥४॥ (पृ. ५)

उपर्युक्त पद्यमा आत्मा र ब्रह्मलाई 'सरि' पदका माध्यमबाट तुलना गरिएकाले उपमा अलङ्कार व्यक्त भएको छ ।

रूपक अलङ्कार :

श्रीकृष्णकै पौरख आदि देखियो
त्यही कथा काव्य-सुधा उतारियो ॥३॥ (पृ. ४)

यहाँ काव्यमा सुधा आरोप गरिएकाले रूपक अलङ्कार व्यक्त भएको छ ।

उत्प्रेक्षा अलङ्कार :

नेपाल देशका निम्ति
महामानवको पनि

भएको हो कि भैं जन्म

जन-मुक्ति गरौं भनी ॥९९॥ (पृ. २११)

यहाँ बीपीको जन्म जनमुक्तिका लागि नै भएको हो कि भन्ने सम्भावना देखिएकाले उत्प्रेक्षा अलङ्कारको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

अनुप्रास अलङ्कार :

घोडा थियो सुन्दर पुष्ट टाँगले

काँटी करेली चँदुवा लगामले

लचक्क लक्की अनि खट्खटाउँदा

सुमेरुभैं कृष्ण बने हिँडाउँदा ॥३॥ (पृ. २०)

उपर्युक्त श्लोकमा लचक्क, लक्की, टाँगले, लगामले, खट्खटाउँदा, हिँडाउँदा आदिमा व्यञ्जन वर्ण दोहारिएकाले अनुप्रास अलङ्कार रहेको छ ।

४.४ महामानव महाकाव्यमा रस विधान

‘रस्यतेऽसौ रसः’ - यस व्युत्पत्ति अनुसार जे आस्वादन गरिन्छ त्यसैलाई रस भन्दछन् तर लोक व्यवहारमा रति आदि स्थायी भावहरूको जो कारण, कार्य र सहयोगी कारण हुन्छन्, तिनलाई काव्यमा वर्णन गरियो भने लोकमा कारण भनिने तत्त्व काव्यमा विभाव बन्दछ, र लोकमा कार्य भनिने तत्त्व काव्यमा अनुभाव कहलाउँछ । लोकमा सहकारी भनिने तत्त्व काव्यमा सञ्चारी भाव कहलाउँछ । काव्यमा प्रयुक्त ती विभाव, अनुभावर सञ्चारी भाव कहलाउँछ । काव्यमा प्रयुक्त ती विभाव, अनुभाव र सञ्चारी भावद्वारा व्यञ्जनावृत्तिको माध्यमबाट विकसित भएको स्थायी भाव रति आदि नै रसको रूपमा परिणत हुन्छ । काव्य पद्वदा वा नाटक हेर्दा त्यसका माध्यमबाट प्राप्त हुने आत्मिक वा मानसिक आनन्द नै काव्यात्मक भाषामा रस हो, जो मानव मनका विभाव, अनुभाव र सञ्चारी भावको संयोगबाट निष्पन्न हुन्छ र एक प्रकारको आनन्दमय स्थितिमा देखापर्दछ ।^{१४} काव्यको सन्दर्भबाहेक महाकाव्यको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने महाकाव्यमा वीर, श्रृङ्गार र शान्त रसमध्ये कुनै एक रसको परिपाक हुनुपर्दछ र सबै रसको प्रस्तुति आवश्यक छ भन्ने देखिन्छ ।

^{१४} केशवप्रसाद उपाध्याय, साहित्य-प्रकाश, सातौं संस्करण, पूर्ववत्, पृ. २०५-२०७ ।

४.५ शाह-शृङ्खला महाकाव्यमा भाषाशैलीय विन्यास

शाह-शृङ्खला (२०६६) नीलकण्ठ भट्टराईको दोस्रो महाकाव्यात्मक कृति हो । नेपालमा राजतन्त्रको स्थापना, शाहवंशको उदय र वंशवर्णनलाई मुख्य विषय बनाएर रचना भएको यस महाकाव्यलाई ऐतिहासिक महाकाव्य भनी पुकार्न सकिन्छ । सर्गका सङ्ख्यामा शृङ्खला शब्द प्रयोग भएको यो महाकाव्य पन्ध्र शृङ्खलामा विभाजित देखिन्छ । महाकाव्यमा पहिलो शृङ्खलादेखि पन्ध्रौँ शृङ्खलासम्म जम्मा २४९ पृष्ठ छन् । ४ पाउ हुने उपजाति छन्दका पाँच श्लोकद्वारा नमस्कारत्मक मङ्गलाचरण गरी महाकाव्यको आरम्भ गरिएको छ । मङ्गलाचरणमा गणेश, विरञ्ची, दामोदर, शम्भु, गोरखनाथ तथा कुलदेवताको बन्दना गरिएको छ । महाकाव्यमा पहिलो शृङ्खलामा १३१, दोस्रो शृङ्खलामा ८९, तेस्रो शृङ्खलामा ८१, चौथो शृङ्खलामा ६०, पाँचौँ शृङ्खलामा ८०, छैटौँ शृङ्खलामा ८४, सातौँ शृङ्खलामा ३६, आठौँ शृङ्खलामा ६१, नवौँ शृङ्खलामा ७८, दशौँ शृङ्खलामा ८१, एघारौँ शृङ्खलामा ५६, बाह्रौँ शृङ्खलामा १४० , तेह्रौँ शृङ्खलामा ६०, चौधौँ शृङ्खलामा ६५ र पन्ध्रौँ शृङ्खलामा ८८ गरी जम्मा (११९२) एक हजार एकसय बयानब्बे श्लोकहरू रहेका छन् । यस महाकाव्यको शीर्षक शाहवंशीय राजाहरूको जीवनीलाई आधारित बनाएर राखिएको छ । शाहवंशको उत्पत्ति, शाहवंशीय राज्यको स्थापना, पृथ्वीनारायण शाहले गरेको नेपाल एकीकरण, शाहवंशी राजाहरूको रँजयसञ्चालन क्रमशः शृङ्खलाबद्ध रूपमा वंशावलीको वर्णन गरे जस्तै वर्णन गरिएकोले यस महाकाव्यको शीर्षक शाहशृङ्खला उचित नै देखिन्छ । पूर्वीय महाकाव्य परम्परा अनुसार यस महाकाव्यमा पनि सर्गको अन्त्यमा छन्द परिवर्तन, भावी सर्गको कथावस्तुको सङ्केत महाकाव्यकार भट्टराईले गरेका छन् । २४९ पृष्ठमा विस्तारित यस महाकाव्यमा पूर्वीय छन्दशास्त्रका अनुष्टुप, शार्दूल विक्रिडित, मन्दाक्रान्ता, मालिनी र शिखरिणी गरी पाँच छन्दद्वारा लय निर्धारण गरी महाकाव्यको काव्यिक संरचना तयार भएको छ ।

नेपालका शाहवंशीय राजाहरूको जीवनगाथालाई क्रमशः वंशानुक्रमबाट पन्ध्र सर्गसम्म वर्णन गरिएको यस महाकाव्यको भाषाशैली हेर्दा अल्पमात्रामा तत्सम शब्द र अधिक मात्रामा तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भेटिन्छ । विषयवस्तु सुहाउँदो छन्दको प्रयोग, ऐतिहासिक तथा प्राकृतिक बिम्बको अनुकूल प्रयोगले भाषाशैलीलाई कलात्मक बनाएको छ । अनुष्टुप, शार्दूलविक्रिडित, मन्दाक्रान्ता, मालिनी र शिखरिणी छन्दहरूको

प्रासङ्गिक प्रयोगबाट महाकाव्यको भावपक्षलाई कुनै बाधा नपुऱ्याई प्रवाहित रसभावलाई कलात्मक एवं आलङ्कारिक बनाउने प्रयास गरेका छन् । छन्दभित्रका गण, मात्रा र भावानुकूल वर्णको प्रयोगमा पनि कवि सचेत देखिएका छन् । पाँच छन्दले युक्त यस काव्यमा शाहवंशीय राजाहरूको जीवनगाथालाई वर्णन गरिएको छ । सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन गर्ने विषयवस्तु अनुकूल त्यसको रसाभिव्यक्तिमा भाषाशैलीको संवेदनशीलतामा कविले सहज सावधानी अपनाएको देखिन्छ । पूर्वीय काव्यमान्यता अनुरूप कविले महाकाव्यलाई स्वरूप प्रदान गर्न खोजे पनि छन्दको प्रयोगमा भने त्यसको अतिक्रमण गर्दै अगाडि बढेका छन् । पूर्वीय आचार्यहरूले काव्यमा चतुष्पदी छन्दको मात्र प्रयोगलाई मान्यता दिएका छन् (साहित्यदर्पण, ३४) तर काव्यकार भट्टराईले यस महाकाव्यमा तेस्रो शृङ्खलादेखि छैटौँ शृङ्खलासम्म द्विपदी अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग गरेका छन् । त्यसैगरी नवौँ, दसौँ, बाह्रौँ र पन्ध्रौँ शृङ्खलामा पनि भट्टराईले अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग गरेका छन् । पूर्वीय चिन्तकहरूले द्विपदी छन्दको प्रयोगमा रसाभिव्यक्ति हुन नसक्ने कुरा स्वीकारेका छन् ।^{१५} त्यसैले भाषाशैलीका दृष्टिमा यो महाकाव्य पूर्वीय मान्यताबाट पूर्ण रूपले सङ्गठित देखिँदैन । प्रस्तुत काव्यमा आलङ्कारिक भाषाशैली, स्वभावोक्ति र उपमाको प्रयोगले महाकाव्यमा शैलीगत मधुरता पाइन्छ । शब्दप्रयोगमा भने भट्टराईले पहिलो महाकाव्यमा जस्तै यस काव्यमा पनि शब्दगत व्याकरणिक मान्यतालाई अतिक्रमण गर्दै आफ्नै प्रवाहमा शब्दलाई प्रयोग गरेका छन्, जस्तै : मजदुर-मज्दूर, मूक-मुक, रिस-रीस, बहुलठ्ठीपन-बौलठ्ठीपन आदि ।

शाह-शृङ्खला महाकाव्य मूलतः समाख्यानात्मक अर्थात् प्रथम र तृतीय पुरुषको सम्मिश्रणमा देखापर्दछ । कवि नीलकण्ठ भट्टराईद्वारा नै समाख्यान गरिएकोकाले यस महाकाव्यको समाख्यानात्मकता कविनिबद्ध वक्तृ प्रौढोक्ति नै देखापर्दछ । विषय तथा पात्रको चित्रणमा स्वयं कवि नै निबद्ध रहेकाले कविनिबद्ध वक्तृ प्रौढोक्ति नै यस महाकाव्यको दृष्टिबिन्दु रहेको छ, जस्तै :

अटाउने हिम्मत एक लिन्छु

विशाल आँखा यसमै म दिन्छु ।

^{१५} विश्वनाथ, साहित्य दर्पण, व्याख्या सत्यव्रत सिंह, द्वितीय संस्करण, (वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २०२०), पृ. ३५ ।

पुर्खाहरूको पुरुषार्थलाई
लेखेर यो कागजमा सजाई ॥७॥ (पृ. २)

काव्यमा कथानकको आरम्भ कविले प्रथम पुरुषीय ढाँचामा गरेका छन् ।
आत्मकथनको शैलीमा काव्यभरि कविले स्वकल्पनालाई प्रयोग गर्दै समाख्यान गरेका छन्,
जस्तै :

नेतृत्व वर्ग छन् स्वार्थी
जनता छन् अनाथ भैं ।
अखण्ड रहला देश
कसरी ? के भनूँ म खै ? ॥७९॥ (पृ. २४७)

प्रस्तुत महाकाव्यको अन्तिम सर्गमा आफ्नो चिन्ता प्रकट गर्दै कविले एकालापिय
शैलीमा प्रथम पुरुषीय दृष्टिबिन्दु प्रयोग गरेका छन् भने काव्यको पूर्ण विषयवस्तुलाई तृतीय
पुरुषको सङ्गठनमा सङ्गठित गरेका छन् ।

समग्रमा भन्नुपर्दा काव्यमापनका दृष्टिले भाषाशैलीको नवीन प्रयोग परम्पराको
अतिक्रमणले गर्दा शाह-शृङ्खला (२०६६) महाकाव्य सरस र उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ ।

४.६ शाह-शृङ्खला महाकाव्यमा अलङ्कार

शाह-शृङ्खला महाकाव्यमा उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, विरोधाभास र अनुप्रास
अलङ्कारको संयोजन देखिन्छ । उक्त अलङ्कारहरूलाई उदाहरणका साथ यसप्रकार
देखाइन्छ :

उपमा अलङ्कार :

यो राजनीतिप्रति लम्कँदैन
साहित्यमा मिश्रण कति छैन ।
आकाशगङ्गासरि यो पवित्र
प्रवाहमा छन् रसराग मात्र ॥११॥ (पृ. ३)

उपर्युक्त श्लोकमा कविले कृतिलाई आकाश गङ्गासित तुलना गरेकाले उपमा अलङ्कारको अभिव्यक्ति भएको छ ।

रूपक अलङ्कार :

नेपालको बीच पवित्र छायाँ
हिमालको मोहक मुग्ध माया ।
बोकेर आकाशमुखी बनेकी
गोर्खा धरा-धाम थिइन् जमेकी ॥४०॥ (पृ. ९)

उपर्युक्त श्लोकमा गोर्खालाई पवित्र छाया, मुग्ध माया र धराधामसँग आरोपित गरिएकाले रूपक अलङ्कार रहेको छ ।

विरोधभास अलङ्कार :

घौताको धाममा यस्तो
अंगार छरिएपछि ।
घौता नै कसरी बस्लान्
मन्दिरै सकिएपछि ॥५४॥ (पृ. २४२)

उपर्युक्त श्लोकमा घौताको धाममा उत्पात भएपछिको सम्भावित विरोधी अवस्थालाई देखाइएकाले विरोधभास अलङ्कार रहेको देखिन्छ ।

अनुप्रास अलङ्कार :

वार्ता गर्ने अब सुर भयो क्रान्तिका अग्रदूत
लाई डाकी त्रिभुवन सँगै सन्धिमा एकजुट ।
बन्दै दिल्लीतिर सब गए काँधमा काँध जोडी
ल्याए वार्ता परिणति सँगै सम्मति क्यै नछोडी ॥४२॥ (पृ. १७२)

उपर्युक्त पद्यमा वार्ता, अग्रदूत, एकजुट, अब, सब, काँध, जोडी, छोडी आदि शब्दमा व्यञ्जन वर्णहरूको पुनरावृत्ति भएकाले अनुप्रास अलङ्कार रहेको देखिन्छ ।

४.७ शाह-शृङ्खला महाकाव्यमा रस विधान

प्रस्तुत शाह-शृङ्खला ऐतिहासिक विषयवस्तु बोकेको महाकाव्य हो । यसमा ऐतिहासिक मूल घटना भन्दा शाहवंशीय घटनाको शृङ्खला प्रस्तुत गरिएको छ । घटनाको वर्णन गर्ने क्रममा प्रयुक्त रसरूलाई उदाहरणसहित निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

शृङ्गार रस :

कान्छी कान्तीमती रानी
राजाका चित्तमा भरी ।
भई बस्थिन् सदा साथ
वासन्ती वासना छरी ॥६८॥ (पृ. १०६)

प्रस्तुत महाकाव्यको छैटौँ शृङ्खलामा रणबहादुर शाहकी कान्छी पत्नीले आफ्नो रूप र यौवनले राजालाई वशमा पारेकी थिइन् भन्ने प्रेमप्रसङ्गलाई उक्त श्लोकमा शृङ्गार रसका माध्यमबाट व्यक्त गरिएको छ ।

वीर रस :

तम्सिए युद्धका लागि
चौबीसीसित निर्णय ।
गरेर सामना आफैँ
भएन क्यै पराजय ॥७१॥ (पृ. ९०)

महाकाव्यको पाँचौँ शृङ्खलामा बहादुर शाहले देखाएको वीरता उक्त पद्यमा वीररसका माध्यमबाट व्यक्त भएको छ ।

करुण रस :

त्यस्तो सुन्दर सृष्टि नै अनलमा होमी खरानी हुँदा
त्यत्रा बाल सखा सखी मन मिची स्रष्टा सबैले रुँदा ।
ती हाम्रा बल-देवता किन लुकी बस्छन् सबै स्वर्गमा

रोकेनन् किन ? मृत्युको मुख थुनी आएर यो मर्त्यमा ॥२३॥ (पृ. ११४)

सातौं शृङ्खलाको उपर्युक्त पद्यमा रानी राजराजेश्वरी सती जान नचाहँदा नचाहँदै पनि मृत्युलाई अँगाल्नुपरेको पीडादायक अवस्थाको वर्णनले करुण रस अभिव्यक्त भएको छ ।

रौद्र रस :

भन्दै जुर्मुरिँदै गएर महिषी भार्दार भण्डारमा
डाकिन् रे अब शत्रुको दल सबै पारौं भनी जालमा ।
त्यो भित्री मन-योजना सब बुझी ती जङ्ग जौडे बनी
आई ताण्डव तालमै सब भुटे अर्को भयो सन्सनी ॥४८॥ (पृ. १२७)

आठौं शृङ्खलामा वर्णित उक्त पद्यमा रानीको स्वार्थ पूरा नहुँदा उनी उग्र, प्रचण्ड क्रोधमा आएर जङ्गिएको र जङ्गबहादुरले सबैलाई हत्या गरेको प्रसङ्गले रौद्र रस अभिव्यक्त भएको छ ।

भयानक रस :

त्यो बेला त्यस ठाउँमा भटभटी आवाज आयो अरे
बुझ्ने क्यै नसकी चुनेर जनको संहार पारेछ रे ।
राजा राजकुमार राजमहिषी छोरा र छोरी अरू
कान्छो भाइ समेतमा भटभटी हानेर गोलीहरू ॥३५॥ (पृ. २१२)

तेह्रौं शृङ्खला अन्तर्गत आएको उक्त पद्यमा शाहवंशकै समूल विनाश भएको घटनाको भयानक विपत्तिको वर्णनले भयानक रसको उत्पत्ति भएको छ ।

वीभत्स रस :

त्यै बेला अरू के भनूँ ! रुधिरको खोलो बगे भैँ भयो
केही ठाउँ जमेर ताल भरिए जस्तै कहाली भयो ।
आत्मा को, कसको, कहाँ कसरी हो जाने भनी छट्पटी
गर्भे देह कराउँदै रुधिरमै आतेस भै लट्पटी ॥३८॥ (पृ. २१२)

काव्यको तेह्रौँ शृङ्खलामा राजा वीरेन्द्रको सपरिवार हत्या हुँदाको कहालीलाग्दो दृश्यलाई वर्णन गरिएको छ । यसै शृङ्खलाको उक्त श्लोकमा वर्णित घटनाले वीभत्स रसलाई व्यक्त गरेको छ ।

अद्भुत रस :

युद्धसङ्ग्राम साँच्चैको
हिमाली चुचुरामुनि ।
भयो भोटेहरू साथ
नेपाली वीरको अनि ॥२८॥ (पृ. ९८)

छैटौँ शृङ्खलाको उपर्युक्त पद्यमा नेपाल र तिब्बतबीच भएको युद्धलाई आश्चर्यका साथ हेरिएकाले अद्भुत रसको अभिव्यक्ति भएको छ ।

शान्त रस :

जन्ताको मन भावनासित मिली राजा स्वयं राज्यमा
बस्ने ती पहिला भने नभनिने तेस्रो छ सौभाग्यमा ।
पाखा पर्वत माझका प्रकृतिमै सम्मान उन्को थियो
नेपाली हिमशैलबाट बहँदै शान्ति प्रभा फैलियो ॥२४॥ (पृ. २०९)

उपर्युक्त श्लोकमा देशमा शान्ति छाएपछि आएको सौम्य, शान्ति र दिगो प्रशासनबाट स्वयं प्रकृति पनि प्रसन्नतामा शान्त रहेको भाव वर्णित भएकाले शान्त रसको निष्पत्ति भएको छ ।

पूर्वीय सिद्धान्तको कसीमा लेखिएको प्रस्तुत महाकाव्य शाह-शृङ्खला मा श्रृङ्गार वा वीरमध्ये कुनै एक अङ्गी रस हुनुपर्ने भनिए पनि त्यसलाई अतिक्रमण गरी मिश्रित रसको नवीन प्रयोग गरिएको देखिन्छ ।

४.८ ओखलढुङ्गा महाकाव्यमा भाषाशैलीय विन्यास

नीलकण्ठ भट्टराईको तेस्रो महाकाव्यका रूपमा ओखलढुङ्गा (२०६८) रहेको छ । ओखलढुङ्गाको भौगोलिक परिवेशलाई आधार बनाएर लेखिएको यो महाकाव्य प्रकृतिकाव्यका रूपमा देखिएको छ । यस कृतिमा सर्गका रूपमा गति शब्दको प्रयोग भएको छ । यस काव्यको संरचना पनि पूर्वीय काव्यसिद्धान्त अनुरूप नै देखिन्छ । पन्ध्र सर्गीय संरचनामा विस्तारित प्रस्तुत महाकाव्यमा मङ्गलाचरण अन्तर्गत गणेश, महेश, ब्रह्मा, विष्णु, कुलदेवता, सरस्वती, पितृ, विबुध गण र गुरुको मङ्गलाचरणका तीन भेद (नमस्कारात्मक, आशीर्वादात्मक र वस्तुनिर्देशनात्मक) मध्ये आशीर्वादात्मक र नमस्कारात्मक वन्दना मन्दाक्रान्ता छन्दका आठ श्लोकहरूद्वारा गरिएको छ । मङ्गलाचरणलाई छुट्टै शीर्षकमा राखिएको छ । महाकाव्यमा १५ सर्गीय सर्गयोजना तयार पारिएको छ । पहिलो गतिमा 'विषयप्रवेश' शीर्षक दिई ५१ श्लोक, दोस्रो गतिमा 'सीमाख्यान' शीर्षक दिई ४५ श्लोक, तेस्रो 'तीर्थख्यान' शीर्षक दिई ५९ श्लोक, चौथो गतिमा 'गाउँबस्ती' शीर्षक दिई ५७ श्लोक, पाँचौँ गतिमा 'जलसम्पदा' शीर्षक दिई ३५ श्लोक, छैटौँ गतिमा 'भुर्नाख्यान' शीर्षक दिई ३३ श्लोक, सातौँ गतिमा 'अदृश्य शक्ति' शीर्षक दिई ४२ श्लोक, आठौँ गतिमा 'किंवदन्ती' शीर्षक दिई ४४ श्लोक, नवौँ गतिमा 'वनस्पति' शीर्षक दिई ४० श्लोक, दशौँ गतिमा 'खनिज' शीर्षक दिई ३२ श्लोक, एघारौँ गतिमा 'सा.गा प्रतिभा' शीर्षक दिई १३९ श्लोक, बाह्रौँ गतिमा 'राजनीति' शीर्षक दिई ३३ श्लोक, चौधौँ गतिमा 'संस्कृति सम्पदा' शीर्षक दिई ८१ श्लोक र पन्ध्रौँ गतिमा 'वर्तमान र स्वविचार' शीर्षक दिई ३८ श्लोक गरी जम्मा ७८३ श्लोकहरूका माध्यमबाट महाकाव्यको फैलावट १६२ पृष्ठसम्म फैलिएको छ । कृतिको पहिलो पृष्ठमा युगकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठको प्रतिबिम्ब र उनीप्रति समर्पित कविता राखिएको छ । विभिन्न विद्वान् र लेखकहरूको मन्तव्य, समालोचना तथा शुभकामनाले कृतिको ५० पृष्ठ ओगटेको छ । यस महाकाव्यको शीर्षक विषयवस्तुलाई आधार बनाएर राखिएको छ । मुल रूपमा कुनै मानवीय पात्र नभएको यस काव्यको विषयवस्तुमा ओखलढुङ्गाको समग्र परिवेशलाई समेटिएको छ । त्यसकारण काव्यको विषयअनुरूप शीर्षक विधान अनुकूल नै देखिन्छ । पूर्वीय मान्यता अनुरूप यस महाकाव्यमा पनि सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन भावी सर्गको कथावस्तुको सङ्केत काव्यमा काव्यकार भट्टराईले गरेका छन् । जम्मा १६५ पृष्ठमा संरचित यस महाकाव्यको आकार मध्यम खालको देखिन्छ ।

नेपालको पूर्वी जिल्ला ओखलढुङ्गा को चित्रात्मक वर्णनमा आधारित ओखलढुङ्गा महाकाव्यलाई भाषाशैलीका दृष्टिकोणबाट हेर्दा महाकाव्यमा प्रसङ्गमूलक तथा बिम्ब शैलीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । सर्वप्रथम मङ्गलाचरणमा मन्दाक्रान्ता छन्दको लयलाई पक्रिएर प्राकृतिक ढुङ्गो, माटो, पानी वायु, आकाश, आदिलाई ऋखेदीय सूक्तात्मक तरिकाले प्रार्थना गर्दै शिव, गणेश, विष्णु आदि इष्टदेवताहरूको स्मरण गर्दै अन्त्यमा वाग्देवीको आराधना गरेर कार्यसिद्धिका लागि प्रार्थना गरिएको छ । प्राकृतिक स्थल, तीर्थस्थलहरू तथा देवस्थानहरूको शान्तरसको भावधाराबाट सरल र सहज गतिमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । मुख्यतः मन्दाक्रान्ता छन्दको लयमा विषयवस्तुको रसाभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । शास्त्रीय छन्दमा भर्रा शब्दको प्रयोगले काव्यमा स्वच्छन्दतावादी शैली प्रकट भएको छ । दृष्टान्त, उपमा र रूपक अलङ्कारको प्रयोगले भाषामा मिठास थपेको छ । अनुष्टुप्, उपजाति, शार्दूविक्रीडित र मालिनी गरी चारवटा छन्दको प्रयोग प्रसङ्गानुकूल गरिएको छ । महाकाव्यको लयात्मक पक्ष शास्त्रीय नियमानुसार रहेको छ । भाषाशैलीमा पाश्चात्य प्रयोगलाई कविले आत्मसाथ गरेको देखिँदैन । आफ्नो दोस्रो महाकाव्यमा भैं यस काव्यमा पनि द्विपदी अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग गरेका छन् । काव्यमा छन्दगत त्रुटिहरू देखिँदैनन् । शब्दावलीको प्रयोगमा व्याकरणगत सचेतता अपनाएको देखिन्छ, तापनि कतैकतै प्राचीनकालीन वर्णविन्यासयुक्त शब्दहरूको प्रयोग देखिन्छ । जस्तै उनको-उन्को, यसमा, यस्मा, आदि । कविले केही ठाउँमा मौलिक शब्दको पनि प्रयोग गरेको देखिन्छ । जस्तै : भुसिङ्गा, विहङ्गा, गुफादार, सँयल, आदि । काव्यमा तत्सम र तद्भव शब्दको समान प्रयोग देखिन्छ भने भर्रा नेपाली शब्दको प्रयोग प्रसङ्गानुसार गरिएको छ । समग्रमा प्रस्तुत काव्यको भाषाशैली उच्चस्तरको देखिन्छ ।

ओखलढुङ्गा महाकाव्य मूलतः तृतीय पुरुष र आंशिक रूपमा प्रथम तथा द्वितीय पुरुषको कथन पद्धतिको मिश्रणमा महाकाव्यको समाख्याताको प्रारूप तयार भएको छ । कविनिबद्ध प्रौढोक्ति र कवि निबिद्ध वक्तृ प्रौढोक्ति समाख्यान प्रयोग गरिएकाले महाकाव्य मिश्रित दृष्टिबिन्दुमा निर्मित भएको छ । कविनिबद्ध वक्तृ प्रौढोक्ति प्रथम पुरुषीय र कविनिबद्ध प्रौढोक्ति द्वितीय पुरुषीय ढाँचाको उदाहरण यसप्रकार छ :

मेरा साना युगल करले लानलाई सकेनन् ।

तिम्रो कायासित लहसिने मृत्तिका नै फुकेनन् ।

मानौं गछिन् सकल धरती प्रेमले अङ्कमाल ।

सक्छौं केही लिन यदि लिन भने टाकुरी नै उचाल ॥१२॥ (पृ. ५)

उपर्युक्त श्लोकमा कविले प्रथम पुरुषीय आत्मालाप र द्वितीय पुरुषीय सम्बोधनात्मक शैलीमा मिश्रण गरी विषयवस्तुको वर्णन गरेका छन् ।

कविनिबिद्ध वक्तृप्रौढोक्ति समाख्यानको अर्को एउटा उदाहरण :

जस्मा मैले अडिग हुन गै गर्न सेवा सकेको ।

ठ्याम्मै छैन प्रबल नहुँदा भाव यौटै लुकेको ।

मात्रै लेखी यस कलमले काव्यको रूप दिन्छु ।

सेवा गर्ने मन महलमा तिसर्नामात्र लिन्छु ॥२२॥ (पृ. ७)

यहाँ प्रथम पुरुषीय आत्मालापीय शैलीमा काव्य सिर्जनाको हेतुलाई कविले सहज भावमा प्रकट गरेका छन् ।

यसरी कथनढाँचाका आधारमा **ओखलढुङ्गा** महाकाव्यलाई हेर्दा तीनवटै कथनोक्तिलाई सम्मिश्रण गरी काव्यको वर्णनलाई सरस तुल्याइएको छ ।

४.९ ओखलढुङ्गा महाकाव्यमा अलङ्कार

ओखलढुङ्गा महाकाव्य स्थानिक वा प्रकृति महाकाव्य हो । यस महाकाव्यमा उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अनुप्रास आदि अलङ्कारको अधिक प्रयोग भएको छ । उपर्युक्त अलङ्कारहरूलाई निम्नानुसार यसरी देखाइन्छ :

उपमा अलङ्कार :

होला चौता तरुण तपसीभैँ खुला मार्गमाथि

लाई बद्धासन अलट भै आउला अन्ध आँधी ॥८॥ (पृ. ४)

उपर्युक्त पद्यांशमा आकाशको बादललाई तरुण तपसीसँग तुलना गरिएकाले उपमा अलङ्कार प्रयोग भएको छ ।

उपमा अलङ्कारकै अर्को एउटा उदाहरण :

धारे ढुङ्गा लहर गतिमा व्याजका पत्र जस्तै
बोकेका छन् शिखर सबले शस्त्रजस्ता प्रशस्तै ॥१७॥ (पृ. १७)

उपर्युक्त पद्यांशमा कविले पहाडका पत्रे ढुङ्गाहरूलाई व्याजको पत्र र शिखरलाई अस्त्रसँग तुलना गरेकाले यहाँ उपमा अलङ्कार प्रयोग भएको छ ।

उत्प्रेक्षा अलङ्कार :

ढाक्छौ होला अनि जगतमा छत्रभैँ ओत बन्दै
माया गाँसी नरहृदयमा शक्तिका कोत बन्दै ॥१॥ (पृ. ४)

उपर्युक्त पद्यांशमा घटनाको अनिश्चयार्थ अर्थात् सम्भावना देखाइएकाले उत्प्रेक्षा अलङ्कार प्रयुक्त भएको छ ।

सन्दिग्ध अलङ्कार :

स्रष्टाले नै किन ! र कसरी ! ती धरा त्यै रचे हुन् ।
उन्का सृष्टि त्यस समयका के गरी यी बँचे हुन् ॥२६॥ (पृ. ३९)

उपर्युक्त पद्यांशमा स्रष्टाको सृष्टिलाई आश्चर्य तथा विस्मयको भावलाई व्यक्त गरेकाले सन्दिग्ध अलङ्कार रहेको छ ।

अनुप्रास अलङ्कार :

नेपालीमा हरविषयका खण्डकाव्य प्रकाश ।
पादैँ अर्का विविध कविता काव्यको भो विकास ।
नेवारीमा पनि सरसरी लेखनी चल्ल थाल्यो ।
नौलो साहित्यिक गति उठी पङ्ख खोली फिँजायो ॥१७॥ (पृ. ९७)

उपर्युक्त पद्यमा प्रकाश, विकास, विविध, कविता, काव्य, खण्डकाव्य, नेवारी, सरसरी, थाल्यो, फिँजायो आदिमा स्वर तथा व्यञ्जन वर्णहरू दोहोरिएकाले अनुप्रास अलङ्कार सिर्जना भएको छ ।

४.१० ओखलढुङ्गा महाकाव्यमा रस विधान

रस काव्यको आत्मा हो रसविना काव्यको काव्यिक अनुभूति हुन सक्दैन भन्ने पूर्वीय मान्यता छ । रसविधानका दृष्टिले यस महाकाव्यको मूल्याङ्कन गर्ने हो भने पूर्वीय सिद्धान्तको मान्यतालाई पर सार्नुपर्ने हुन्छ । वीर वा श्रृङ्गार रसको केन्द्रियतामा अन्य रसको प्रयोगलाई अनिवार्यता पूर्वीय मान्यताले अङ्गीकार गर्दछ भने पश्चिममा पनि करुण या अन्य कुनै रसको मूल धार आवश्यक ठानिन्छ । प्रस्तुत महाकाव्यमा भने मूल विषयवस्तुमा नै कथानक र पात्रको अभाव भएपछि रसको प्रयोगमा अन्योलता नै देखिन्छ । यस महाकाव्यमा ओखलढुङ्गाका विविध स्थानहरूको वर्णन गर्दा काव्यपठनमा केही अङ्गरसहरूको निष्पत्ति भएको देखिन्छ । प्रायः स्थानिक वर्णनहरूले गर्दा कतिपय स्थानमा अद्भुत रस बढी अभिव्यक्त भएको छ । अद्भुत रसका केही उदाहरणहरू यसप्रकार छन् :

के हो त्यस्तो? किन? र कसरी? यी धरा धाममाथि ।

आई घुम्छन् पवनसरि भै धेरै चैं हुन्छ राति ।

भन्ने मेरा मनपरिधिमा प्रश्नले स्थान लिन्थ्यो ।

हेने इच्छा सहित भयले बार नै लाइदिन्थ्यो ॥३०॥ (पृ. ६७)

उपर्युक्त श्लोकमा ओखलढुङ्गाको पर्यावरणीय वर्णन गर्ने प्रसङ्गमा आश्चर्यको भाव मिसिएकाले अद्भुत रसको अभिव्यक्ति भएको छ ।

अर्को एउटा उदाहरण:

त्यत्रो शक्ति प्रकटित कुलो भित्र पानी हरायो ।

बग्दा बग्दै सब कृषकमा छक्क पर्ने गरायो ॥१९॥ (पृ. ७३)

उपर्युक्त पद्यमा किंवदन्ती कथाको उपाख्यानमा प्रकृतिको अनौठो क्रियाकलापको वर्णन गरिएकाले अद्भुत रसको निष्पत्ति भएको छ ।

महाकाव्यका केही पद्यहरूमा शान्त रसको अभिव्यक्ति पाइन्छ । विभिन्न तीर्थस्थल र मन्दिरहरूको वर्णन गर्दा शान्त रस प्रकट भएको छ । केही उदाहरण यसप्रकार छन् :

तिन्को अन्तर्पुर पनि सधैं देवकै माझ होओस् ।

आत्मा उच्चस्तर हुन गई सत्यता क्यै नछोडोस् ॥१३॥ (पृ. २४)

उपर्युक्त पद्यमा आत्मिक शान्तिको स्थापनाबाट नै बाहिरी शान्ति स्थापना हुने कुराको वर्णन गरिएकाले शान्त रसको अभिव्यक्ति भएको छ । आत्मिक शान्ति नै वास्तविक सुख हो भन्ने प्रसङ्गका माध्यमबाट शान्त रस अभिव्यक्त भएको एउटा अर्को उदाहरण :

त्यस्मै तिम्ना सकल जिउको रूप या चित्र आओस् ।

जसले मेरा मन छटपटी शान्त पारी बुझाओस् ॥२४॥ (पृ. २६)

उपर्युक्त अद्भुत र शान्त रसको अभिव्यक्तिमा **ओखलढुङ्गा** महाकाव्य केन्द्रित देखिन्छ । ओखलढुङ्गाको प्राकृतिक सुरम्य र अलौकिक स्वरूपको वर्णनमा अन्य रसका संयोजन पनि गर्न सकिन्थ्यो । प्राकृतिक सौन्दर्यमा श्रृङ्गारको अभिव्यक्ति, भीरपाखाको वर्णनमा रौद्र र भयानक रसको प्रयोग अझ उपयुक्त हुन सक्थ्यो तर त्यसको उपयोग यस महाकाव्यमा हुन सकेको देखिँदैन ।

४.११ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्यमा भाषाशैलीय विन्यास

नीलकण्ठ भट्टराईको प्रस्तुत **महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल** महाकाव्य प्रकाशनका दृष्टिले अन्तिम महाकाव्य हो । 'स्मृति महाकाव्य' उपशीर्षक दिइएको यस महाकाव्यमा जम्मा ११ सर्ग रहेका छन् । महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल माध्यमिक नेपाली काव्यपरम्पराका साहित्यिक स्रष्टा हुन् । 'महाभारत' र 'युरोपीय महाभारत' जस्ता दुईवटा महाकाव्य रचना गरेर उनले नेपाली भाषा साहित्यको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको देखिन्छ । काव्यकार नीलकण्ठ भट्टराईले उनको यही योगदानलाई मूल विषय बनाएर **महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल** महाकाव्य रचना गरेको बुझिन्छ । एघारौँ सर्गमा संरचित प्रस्तुत महाकाव्यमा मङ्गलाचरणलाई छुट्टै शीर्षक राखिएको छैन । पहिलो सर्गको आरम्भमै 'आशीर्वादात्मक र नमस्कारात्मक' शैलीका दुई श्लोकमा उपेन्द्रबज्रा छन्दका माध्यमबाट गणेश, सूर्य, देवी, विष्णु र शिव यी पाञ्चायन देवताको प्रार्थना गरिएको छ । प्रत्येक सर्गलाई स्मृति शीर्षक तथा त्यही शीर्षकको मुन्तिर विषयवस्तु अनुसारको उपशीर्षक पनि राखिएको छ । पहिलो स्मृतिमा 'पुख्यौली सन्दर्भ र जन्म' उपशीर्षक दिई ६४ श्लोक, दोस्रो स्मृतिमा 'बाल्यकाल' उपशीर्षक दिई ३४ श्लोक, तेस्रो स्मृतिमा 'शिक्षा आर्जन' उपशीर्षक दिई ३४ श्लोक, चौथो स्मृतिमा 'विवाह-कर्म'

उपशीर्षक राखी ५६ श्लोक, पाँचौं स्मृतिमा 'संस्कार' उपशीर्षक राखी ३४ श्लोक, छैटौं स्मृतिमा 'पारिवारिक कुलमर्यादा' उपशीर्षक दिई ७२ श्लोक, सातौं स्मृतिमा 'सम्पत्ति' उपशीर्षक राखी ४७ श्लोक, आठौं स्मृतिमा 'साहित्य-साधना पूर्वपीठिका' उपशीर्षक राखेर ४४ श्लोक, नवौं स्मृतिमा 'साहित्य-साधना उत्तरपीठिका' उपशीर्षक राखी ७१ श्लोक, दसौं स्मृतिमा 'साहित्यशैली' उपशीर्षक राखी ३३ श्लोक र एघारौं स्मृतिमा 'जीवन-दर्शन' उपशीर्षक राखेर ४८ श्लोक गरी जम्मा ५३७ श्लोकहरूका माध्यमबाट महाकाव्य ११४ पृष्ठमा फैलिएको छ । कृतिको पहिलो पृष्ठमा आमा स्वर्गीय तुलसादेवी भट्टराईको तस्वीर र उनीप्रति समर्पित कविता राखिएको छ । भूमिका खण्डमा क देखि द सम्म विभिन्न विद्वान् र लेखकहरूको मन्तव्यले ओगटेको छ । यस महाकाव्यको शीर्षक यसै काव्यका नायक वा मुख्य पात्र नरेन्द्रनाथको नामबाट राखिएको छ । महाकवि नरेन्द्रनाथको साहित्यिक जीवनीको काव्यात्मक विवेचना यस काव्यमा गरिएको छ । मुख्य पात्र नरेन्द्रनाथको सत्यवादी, कर्मयोगी, निःस्वार्थी, काव्यसाधक व्यक्तित्वको चित्रण काव्यमा गरिएकाले यस काव्यको शीर्षक विषयानुकूल देखिन्छ ।

संस्कृत महाकाव्यका सिद्धान्त र ढाँचालाई केही मात्रामा पक्रेर र केही मात्रामा छोडेर रचना गरिएको यो महाकाव्य वर्णनात्मक शैलीमा संरचित छ । यसमा मूलतः अनुष्टुप्, उपजाति, इन्द्रबाजा र शार्दूलविक्रीडित जस्ता शास्त्रीय छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यी छन्दहरू तुलनात्मक रूपमा नेपाली लोकलयका नजिक र नेपाली ग्रामीण पाठकका लागि पनि अनुकूल बनिस्केको देखिन्छन् । यस्तो छन्दको प्रयोगमा भट्टराईले पर्याप्त नेपाली भाषिक सरलता, भर्रा शब्दको प्रयोगलाई अपनाएर आफ्नो काव्यकलालाई लोकप्रिय बनाउने कोसिस गरेको देखिन्छ । उनको वर्णन शैली पनि सरल, सरस, र कोमल छ । सादृश्यमूलक अर्थालङ्कार र कवितालाई जेय बनाउने शब्दालङ्कारको प्रयोगले यो महाकाव्य गहकिलो र सुन्दर बनेको छ । तत्सम र तद्भव तथा आगन्तुक शब्दको प्रयोगले काव्य विषयानुकूल बनेको छ । साँस्कृतिक, धार्मिक, प्राकृतिक बिम्बहरू थुप्रै प्रयोग भएका छन् । बिम्बालङ्कारको उत्कृष्ट उदाहरण :

एउटै आँगनीलाई

इन्द्रको बाटिकासरि ।

पारेछन् फूलको माला

उनेभैँ सप्त-सुन्दरी ॥४२॥ (पृ. ३७)

उपर्युक्त श्लोकमा स्वर्ग र धर्तीको साहचर्यका माध्यमबाट उत्प्रेक्षा अलङ्कार र प्राकृतिक बिम्बको सिर्जना भएको छ । काव्यमा व्याकरणिक तथा छन्दगत त्रुटिहरू स्वाभाविक रूपमा देखिएका छन् । समग्रमा महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्यको भाषाशैली सहज, सरल र काव्योचित देखिन्छ ।

महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्यको दृष्टिबिन्दु वा कथनपद्धति प्रथम र तृतीय पुरुषीय ढाँचामा रचिएको छ । कविनिवद्ध वक्तृ प्रौढोक्ति र कविनिवद्ध प्रौढोक्ति समाख्यानात्मकता भएको यस काव्यमा दृष्टिबिन्दु मिश्रित देखिन्छ तर पनि तृतीय पुरुषीय ढाँचाले नै वर्णन तथा अभिव्यक्तिगत विस्तृति प्राप्त गरेको छ । प्रथम पुरुषीय उक्तिको उदाहरण यसप्रकार छ :

यौटा पुराना कविको महान

जो मिल्छ सो गर्दछु यो बयान ।

आऊन् सबै शब्द र शक्ति साभा

फैलाउने विस्तृत विश्वमाभ ॥३॥ (पृ. १)

काव्यको पहिलो सर्गमा विषयवस्तुको आरम्भ कविले प्रथम पुरुषीय कथन पद्धतिबाट गरेकाले काव्यमा कविनिवद्ध वक्तृ प्रौढोक्ति समाख्यानात्मकता देखापर्छ ।

४.१२ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्यमा अलङ्कार

महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल स्मृति महाकाव्य हो । नरेन्द्रनाथ रिमालको जीवनका विविध पक्षहरूको वर्णन गर्ने क्रममा भाषिक अभिव्यक्तिमा विभिन्न अलङ्कारहरूको सिर्जना भएको छ । यहाँ काव्यमा प्रयुक्त अलङ्कारहरूलाई उदाहरणसहित निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

उपमा अलङ्कार :

एउटै आँगनीलाई

इन्द्रको बाटिकासरि ।

पारेछन् फूलको माला
उनेभैँ सप्त-सुन्दरी ॥४२॥ (पृ. ४५)

उपर्युक्त पद्यमा कविको गृह प्राङ्गणलाई इन्द्रको बाटिका र फूलको मालालाई सप्त सुन्दरीसँग तुलना गरिएकाले उपमा अलङ्कार प्रकट भएको छ ।

परिणाम अलङ्कार :

तम्सेर कृष्णार्जुन भै उठेका
सङ्ग्राम साभा स्थलमा जुटेका ।
नेता सबैका कृतकर्म देखे
नरेन्द्रले पुस्तक एक लेखे ॥७॥ (पृ. २)

उपर्युक्त पद्यमा महाभारतको युद्ध भैँ नेताको भगडाको परिणाम नै नरेन्द्रले लेखेको पुस्तक हो भन्ने आशय देखिएकाले परिणाम अलङ्कार सिर्जित भएको छ ।

विचित्रालङ्कार :

रहस्य यौटै सृतिसारभिन्न
देखिन्छ सृष्टिस्थिति नै विचित्र ॥३४॥ (पृ. ८)

उपर्युक्त पद्यमा यो प्रकृतिलाई रहस्य र विचित्रताको कारक मानिएकाले विचित्रालङ्कार सिर्जित भएको छ ।

रूपक अलङ्कार :

सान्निध्य गङ्गा पनि शीत बाण
प्रवाह गर्थिन् बटुवा निशान ॥१३॥ (पृ. २४)

उपर्युक्त पद्यांशमा शीतलतालाई बाण र त्यसको प्रवाहलाई निशानामा आरोपित गरिएकाले रूपक अलङ्कार सिर्जित भएको छ ।

रूपक अलङ्कारको अर्को एउटा उदाहरण :

यिनै हुन् कालिका व्यास

हुन् सञ्जय स्वयं यिनी ।
दिव्यदृष्टि खुला गर्दै
आए नेपालमा उनी ॥२७॥ (पृ. १०३)

उपर्युक्त पद्यमा कवि नरेन्द्रनाथलाई कालिका व्यास र सञ्जयमा आरोपित गरेकाले यहाँ रूपक अलङ्कार सिर्जना भएको छ ।

दृष्टान्त अलङ्कार :

कर्माकर्म सबै नित्य
मनमस्तिष्कमा थियो ।
हाँसले दूध छाने भैं
बुद्धिले कर्म छान्दथ्यो ॥६६॥ (पृ. ६१)

उपर्युक्त श्लोकमा काव्यनायकले आफ्नो विवेकले कर्मलाई छानेको कुरालाई हाँसले दूध छानेको दृष्टान्तबाट पुष्टि गरेकाले दृष्टान्त अलङ्कार व्यक्त भएको छ ।

अनुप्रास अलङ्कार :

आए सुनौला सपना भएर
संसारको सन्निधिमा रहेर ।
तस्वीर जस्तो मनभोग जस्तो
आख्यान जस्तो अनि के र कस्तो ॥१८॥ (पृ. २५)

उपर्युक्त पद्यमा स वर्ण, एर, जस्तो, आदि व्यञ्जन वर्ण र वर्ण युग्मको पुनरावृत्ति भएकाले अनुप्रास अलङ्कार सिर्जना भएको छ ।

४.१३ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्यमा रस विधान

प्रस्तुत महाकाव्य चरित्रकाव्य वा जीवनकाव्य हो । काव्यात्मक रसविधानका दृष्टिले काव्यमा रसको त्यो विधान उचित देखिँदैन । प्रसङ्गवश कुनै स्थल वा घटनाको वर्णन गर्दा आकस्मिक रूपमा रसको निष्पत्ति भएको देखिन्छ । काव्यनायक जीवनवृत्तलाई वर्णन गर्दै जाँदा असचेत रूपमा नै रसको निष्पादन हुन गएको छ, जुन कथानक वा विषयवस्तुसँग

त्यति सामञ्जस्य राख्दैन् । यस काव्यका केही रसको अनुभूति हुने केही उदाहरणहरू यसप्रकार छन् :

वीररस :

तम्सेर कृष्णार्जुन भै उठेका

सङ्ग्राम साभा स्थलमा जुटेका ॥७॥ (पृ. २)

उपर्युक्त पद्यमा महाभारतको युद्धको वर्णनका माध्यमबाट वीररसको अभिव्यक्ति भएको छ ।

शान्त रस :

जसले गर्दछन्, शुद्धि

शरीरात्मा दुवैथरी ।

परत्रसम्मको बाटो

खोलिदिन्छन् सरासरी ॥४॥ (पृ. १०५)

उपर्युक्त पद्यमा महाकवि नरेन्द्रनाथको जीवन दर्शन वर्णन गर्ने प्रसङ्गका माध्यमबाट शान्त रसको अधिव्यक्ति भएको छ ।

भयानक रस :

हुङ्कार गर्दै अनि बाघ भालु

ठानेर आफैँ वनमा सिपालु ।

साम्राज्य गर्ने मनसाय बोकी

घुम्थे सबै जङ्गललाई छेकी ॥१६॥ (पृ. २५)

उपर्युक्त पद्यमा महाभारतमा पाण्डवहरूको वनवासको वर्णन गर्ने प्रसङ्गका माध्यमबाट भयानक रसको उत्पत्ति भएको छ ।

करुण रस :

मान्छेका बीचमा मान्छे

मकैका घुन भैँ गरी ।

निर्मोह पिसिंदै आए

निहत्था नर बेसरी ॥२९॥ (पृ. ७९)

उपर्युक्त पद्यमा दोस्रो विश्वयुद्धका बेलामा निर्दोष जनताले पाएको पीडालाई व्यक्त गर्ने प्रसङ्गका माध्यमबाट करुण रस अभिव्यक्त भएको छ ।

रौद्र रस :

यी दुवै युद्धका रूप

महाभारतकै थिए ।

यहूदी जति जो जम्मै

यदु कौरव भैँ भए ॥४१॥ (पृ. ८१)

उपर्युक्त पद्यमा युद्धको रौद्र रूपलाई वर्णन गरिएकाले रौद्ररसको निष्पत्ति भएको छ ।

वीभत्स रस :

आकाश धूमको मुस्लो

फैलेर छेकिंदै गयो ।

धर्तीले रक्तको खोला

बोकेर उभिंदै गयो ॥३२॥ (पृ. ७९)

उपर्युक्त पद्यमा विश्वयुद्धको कहालीलाग्दो दृश्यको वर्णन गर्ने प्रसङ्गमा वीभत्स रसको अभिव्यक्ति भएको छ ।

उपर्युक्त रसका उदाहरणहरूले विषयवस्तुको केन्द्रियतालाई प्रतिनिधित्व गर्न सकेका छैनन् । काव्यनायकको जीवनीको विषयभन्दा बाहिरका ससाना प्रसङ्गलाई उद्धृत गर्ने क्रममा उपर्युक्त उदाहरणहरू आएका छन् ।

४.१४ निष्कर्ष

नीलकण्ठ भट्टराई पूर्वीय काव्यधारालाई अनुसरण गरी काव्य लेख्ने स्रष्टा हुन् । हालसम्म उनले महामानव, शाह-शृङ्खला, ओखलढुङ्गा र महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल महाकाव्य प्रकाशित गरिसकेका छन् । यी चारवटै महाकाव्य पूर्वीय संरचना र भाषाशैलीमा संरचित छन् । उपर्युक्त मध्ये महामानव महाकाव्य १३ सर्गमा शाह-शृङ्खला १५ सर्गमा, ओखलढुङ्गा महाकाव्य १५ सर्गमा र महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल एघार सर्गमा संरचित छन् । यी महाकाव्यमा पूर्वीय सिद्धान्तअनुसार नै रसको संयोजन गरिएको छ । वीर, करुण, शान्त रसको अधिक संयोजन देखिन्छ । त्यसैगरी अलङ्कारका दृष्टिले पनि उपर्युक्त महाकाव्यहरू उचित देखिन्छन् । प्रायः उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएका यी महाकाव्यहरूमा प्रसाङ्गानुकूल, रूपक, उत्प्रेक्षा र अनुप्रास अलङ्कारको पनि प्रसाङ्गानुकूल उचित प्रयोग देखिन्छ । दृष्टिबिन्दुका हिसाबले प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी तिनै पुरुषको संयोजनमा समाख्याता निर्धारण गरिएका छन् । समग्रमा भट्टराईका चारवटै महाकाव्य पूर्वीय ढाँचा अनुरूप नै देखिएका छन् ।

महामानव महाकाव्य शास्त्रीय छन्दोबद्ध रचना हो । संस्कृतको वार्णिक छन्दमा आबद्ध यस महाकाव्यमा वसन्ततिलका, वंशस्थविल, उपजाति, अनुष्टुप, मालिनी, शार्दूलविक्रीडित, इन्द्रवंशा, शिखरिणी जस्ता छन्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । अभिव्यक्तिलाई नभाँचिकन र सरल रूमा प्रस्तुत गर्न सकिने छन्दका रूमा मानिने अनुष्टुप छन्दको प्रयोगाधिक्य रहेको पाइन्छ । सम्पूर्ण काव्य छन्दमा लेख्दा कतैकतै छन्दका मागअनुसार भाषिक अतिक्रमण (जस्तै - 'हरू' आदिको ह्रस्व प्रयोग) पनि गरेको देखिन्छ भने अनुष्टुप छन्दका धेरै ठाउँमा प्रवाह व्यवधान भएको पनि पाइन्छ ।

शाह-शृङ्खला नवीन चिन्तन र आयाम ग्रहण गरिएको महनीय महाकाव्य हो । ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र प्राकृतिक विषयवस्तु समेटी समसामयिक ढाँचामा प्रस्तुत एवं अनेक छन्द र अलङ्कारले युक्त यस महाकाव्यको भाषाशैली छन्दोबद्ध, लयात्मक, सरस, सुकोमल र आलङ्कारिक रहेको छ ।

मन्दाक्रान्ता छन्दकै गीतिनिनादले र परिमित मात्रामा अनुष्टुप तथा शार्दूलविक्रीडित छन्दका उपयोगबाट ओखलढुङ्गा महाकाव्यको महाकाव्यीय लयगत

अन्तर्योजना पूरा भएको छ । शान्त रसको भावधाराको केन्द्रीयतामा जम्मा ७८३ श्लोक संख्या र १५ गतिमा संरचित यस महाकाव्यको भाषाशैली छन्दोबद्ध, सरल, सरस र लालित्यपूर्ण रहेको पाइन्छ । संस्कृतका शास्त्रीय छन्दको लालित्यपूर्ण प्रयोग गरिएको यस महाकाव्यमा मन्दाक्रान्ता, अनुष्टुप, उपजाति, शार्दूलविक्रीडित र मालिनी छन्दको कलात्मक संयोजन रहेको पाइन्छ ।

महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (स्मृति-महाकाव्य) को भाषाशैली सरल, सरस र लालित्यपूर्ण रहेको पाइन्छ । संस्कृत महाकाव्य सिद्धान्त र ढाँचालाई केही मात्रामा पक्रेर र केही मात्रामा छोडेर रचना गरिएको यो महाकाव्य वर्णनात्मक शैलीमा संरचित छ । यसमा मूलतः अनुष्टुप, उपजाति, इन्द्रवज्रा र शार्दूलविक्रीडित जस्ता शास्त्रीय छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यी छन्दहरूको छनोट गरी कविले आफ्नो काव्यकलालाई लोकप्रिय बनाउने प्रयास गरेका छन् । यसको भाषा पनि सरल, सरस र कोमल छ । सादृश्यमूलक अर्थालङ्कार र कवितालाई गेय बनाउने शब्दालङ्कारको प्रयोगले महाकाव्य गहकिलो र सुन्दर बनेको छ । उनको यस महाकाव्यमा भएको नवीन काव्यशिल्पको प्रयोगले नेपाली महाकाव्यको क्षेत्र थप समृद्ध बन्न पुगेको छ ।

पाँचौं परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

नेपालको प्रदेश नं. १ अन्तर्गत पहाडी जिल्ला ओखलढुङ्गाको दियाले गाविस वडा नं. १ धारापानीमा भीमहर्क भट्टराई तथा तुलसादेवी भट्टराईका छैटौं सन्तानका रूपमा नीलकण्ठ भट्टराईको जन्म वि. सं. २०१४ साल श्रावण ४ गते भएको हो । भट्टराईको शिक्षाको थालनी ओखलढुङ्गाबाटै भए पनि आधारभूत, माध्यमिक तथा उत्तरमध्यमा र शास्त्रीसम्मको अध्ययन महोत्तरी जिल्लाको मटिहानी स्थित श्री लक्ष्मीनारायण प्रधान पाठशाला तथा श्री याज्ञवल्क्य लक्ष्मीनारायण विद्यापीठबाट पूरा भएको देखिन्छ । त्यसपछि आचार्य (स्नातकोत्तर) तहका अध्ययनका लागि काठमाडौं प्रवेश गरेका भट्टराईले वि.सं. २०४१ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रिय क्याम्पस कीर्तिपुरबाट आचार्य तहको अध्ययन पनि पूरा गरे ।

कवि भट्टराईको साहित्यिक यात्रा वि. सं. २०३७ सालबाट सुरु भएको हो । आफ्नो जीवनका लगभग चार दशकको साहित्यिक यात्रामा विभिन्न फुटकर कविता, खण्डकाव्य, उपन्यास, र महाकाव्यसम्म उनले रचना गरेका छन् । उनले वर्तमानकालसम्म आइपुग्दा महामानव (२०६३), शाहशृङ्खला (२०६६) ओखलढुङ्गा (२०६८) र महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल (२०७१) गरी ४ वटा महाकाव्य रचना गरिसकेका छन् । प्रस्तुत शोधपत्रमा भट्टराईका यिनै चारवटा महाकाव्यहरूको विधागत विश्लेषण गर्दै उनको महाकाव्यकारितालाई पहिल्याउने प्रयास गरिएको छ । यी समग्र महाकाव्यहरूको अध्ययन गरिएको प्रस्तुत शोधकृतिको विश्लेषणलाई यस परिच्छेदमा क्रमबद्ध रूपमा विभिन्न अध्यायका सारांश निष्कर्षसहित प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत स्नातकोत्तर तहको सेमेस्टर प्रणालीअन्तर्गत चौथो सत्रको शोध प्रयोजनका लागि लेखिएको नीलकण्ठ भट्टराईको महाकाव्यकारिता शीर्षकको शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा विषय परिचय, समस्याकथन, शोधकार्यका उद्देश्यहरू, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता तथा सीमाङ्कन, शोधविधि, सामग्री सङ्कलन

विधि, विश्लेषण विधि र शोधपत्रको रूपरेखा गरी विभिन्न शीर्षकमा विभाजन गरी शोधप्रस्तावनाको रूपमा राखिएको छ । यस परिच्छेदमा नीलकण्ठ भट्टराईका अन्य कृतिहरू तथा त्यसको अध्ययनबाट प्राप्त उपयुक्त सामग्रीहरू पूर्वकार्यको समीक्षाका रूपमा राखिएको छ भने शोधपत्रको रूपरेखा पाँच अध्यायमा विभाजन गरी राखिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा नीलकण्ठ भट्टराईद्वारा रचित **महामानव, शाहशृङ्खला, ओखलढुङ्गा महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल** यी चारवटा महाकाव्यहरूको संरचना र वस्तुविधानगत विश्लेषण गरिएको छ । ‘नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यमा संरचना र वस्तुविधान’ शीर्षक राखिएको यर परिच्छेदमा उनका उपर्युक्त चारवटै महाकाव्यहरूका वस्तुविधान अन्तर्गत पूर्वीय र पाश्चात्य काव्यमान्यतानुसार विषयवस्तु, आख्यान, घटनाशृङ्खला, कथानक र विचारका आधारमा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा ‘नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यमा पात्रविधान’ शीर्षकमा उपर्युक्त चारवटा महाकाव्यका प्रयुक्त पात्रहरूको पूर्वीय र पाश्चात्य काव्यमान्यताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । पात्रहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा महाकाव्येचित पात्रविधान, पात्रको चारित्रिक विशेषता, आदिको अध्ययन गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा ‘नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यमा भाषाशैलीगत अध्ययन’ शीर्षक अन्तर्गत भट्टराईका उपर्युक्त चारवटा महाकाव्यको पूर्वीय र पाश्चात्य काव्यमान्यताभिन्न पर्ने भाषाशैलीसम्बन्धी सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा महाकाव्यको भाषाशैलीगत अध्ययनअन्तर्गत महाकाव्यमा छन्द प्रयोग, भाषिक सुललितता, रसानुकूल छन्दप्रयोग, बिम्ब, अलङ्कार, शब्दावलीको प्रयोग, भाषिक शुद्धता, व्याकरणिक नियमको पालना, आदिको विश्लेषण गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

महाकाव्यकार नीलकण्ठ भट्टराई नेपाली काव्य साहित्यको उत्तर आधुनिक युगमा देखा परेका स्रष्टा हुन् । नेपालको राजनैतिक सङ्क्रमण कालको उत्कर्ष अवस्थामा उनले **महामानव** महाकाव्य लेखेर राजनैतिक आस्थालाई बलियो बनाउने काम गरेका छन् । विदेश पलायन हुने युवाहरूको चिन्तनलाई चिर्न तथा स्वदेशको ऐतिहासिक एवं प्राकृतिक गौरवका

साथै साहित्यिक गौरवलाई उजिल्याउन उनले **ओखलढुङ्गा**, **शाह-शृङ्खला** र **महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल** महाकाव्य लेखे । यी चारवटा महाकाव्यात्मक कृतिबाट उनी महाकाव्यकारको विशिष्ट आभूषण ग्रहण गर्न सफल भएका छन् । पूर्वीय काव्य सिद्धान्तलाई सादर आत्मसात् गर्दै नवीन काव्य प्रयोगद्वारा पठनीय यी चारवटा कृतिले उनी सफल महाकाव्यकारका रूपमा नेपाली महाकाव्यधारामा उभिन सफल देखिन्छन् ।

उनको **महामानव** महाकाव्यलाई समग्रमा नियाल्दा यो महाकाव्य प्रजातन्त्रका योद्धा तथा नेपाली साहित्यको आख्यान जगत्मा यौन मनोविज्ञानका सफल प्रयोक्ता विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको जीवनवृत्तान्तलाई विषयवस्तु बनाई लेखिएको महाकाव्य हो । यस महाकाव्यमा सात प्रकारका शास्त्रीय छन्दहरूको प्रयोग भएको छ भने यसलाई तेह्र सर्गमा विभाजन गरिएको छ । पूर्वीय मान्यतामा रहेर लेखिएको यस महाकाव्यमा कतिपय मान्यताको पूर्ण पालना गरिएको छ भने कतिपय मान्यतालाई वेवास्ता गरी नवीन प्रयोग गरिएको छ । विषयवस्तुको वर्णनमा वर्णनात्मकता र विवरणात्मकताले प्रश्रय पाएको छ । आधुनिक नेपाली साहित्यका अन्य विधाहरू जस्तै महाकाव्य विधामा पनि विविध प्रयोगहरूको बाहुल्य हुनुका साथै परिष्कारवादी धारामा कुनै न कुनै रूपमा परिष्कारवादी काव्यहरू लेखिँदै आएका छन् । भट्टराईको **महामानव** महाकाव्यलाई परिष्कारवादी कव्यधाराको एउटा थप कृतिका रूपमा लिन सकिन्छ । महाकाव्यको खडेरी नै सिर्जना भएको वर्तमान साहित्यिक परिवेशमा यस **महामानव** महाकाव्यको प्रकाशनलाई महाकाव्यको विकासक्रममा उल्लेखनीय प्राप्तिका रूपमा लिन सकिन्छ । त्यसै गरी विराट विषयवस्तुलाई अङ्गीकार गर्नुपर्ने महाकाव्यको विषयमा राजनैतिक धारका व्यक्तिको सीमित जीवनीलाई प्रयोग गर्नु तथा पूर्वीय काव्यमान्यतालाई रस, कथानक र संरचनाका दृष्टिमा पूर्णता लिन नसक्नु यस महाकाव्यको सीमा पनि हो । परिष्कारवादी शैलीमा संरचित यस महाकाव्यको भाव स्वच्छन्दतावादी रहेको पाइन्छ ।

शाह-शृङ्खला भट्टराईको दोस्रो महाकाव्य हो । यो कृति वि. सं. २०६६ मा प्रकाशनमा आएको हो । यस महाकाव्यमा नेपालमा राजतन्त्रको उदय, शाहवंशी राजाहरूको राजगद्दीमा प्रवेश र उनीहरूको योगदान तथा वंशावलीको वर्णन गरिएको छ । शाहकालका राम्रा र नराम्रा दुवै गतिविधिलाई कविले काव्यशिल्पद्वारा रोचक तुल्याएका छन् । पूर्वीय काव्यमान्यताको आधारलाई टेकेर काव्य लेख्ने कोसिस गरिएको भए पनि त्यसको आंशिक

अनुप्रयोगले काव्य नव्यकाव्य बन्न पुगेको छ । महाकाव्यको क्षेत्रमा नेपालको समग्र दरबारिया इतिहासलाई काव्यका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्नु यस महाकाव्यको प्राप्ति हो भने यस महाकाव्यले पूर्वीय मान्यताभिन्न रहेका रस तथा कथानकसम्बन्धी मान्यतालाई उल्लङ्घन गरेकाले पूर्ण रूपमा परिष्कारवादी महाकाव्य बन्न नसक्नु यसको सीमा पनि हो ।

भट्टराईको तेस्रो महाकाव्य **ओखलढुङ्गा** हो । वि.सं. २०६८ सालमा प्रकाशित यस महाकाव्यमा पनि कवि भट्टराईले पूर्वीय काव्य मान्यताकै अनुसरण गरेका छन् । कुनै महान् चरित्रका आधारमा नभए पनि लेखनाथ पौडेलको 'तरुण तपसी' जस्तै यस काव्यमा पनि कविले समग्र ओखलढुङ्गालाई नै मूल पात्र बनाएर उभ्याएका छन् । उनको यो नौलो प्रयोगमा अधिकांशतः उनी सफल देखिएका छन् । यो यस काव्यको प्राप्ति पनि हो भने पात्रविधान र कथानक तथा रसविधानका दृष्टिले कमजोर देखिनु यस काव्यको सीमा पनि हो ।

भट्टराईको चौथो तथा अन्तिम महाकाव्य **महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल** हो । स्मृति-महाकाव्य उपनाम दिइएको यो महाकाव्य वि. सं. २०७१ सालमा प्रकाशित भएको हो । यो चरित्रप्रधान काव्यका रूपमा देखिएको छ । नेपाली साहित्यका माध्यमिक कालीन कवि नरेन्द्रनाथ रिमालको जीवन चरित्र र वंशलाई समेटेर यस काव्यको विषयवस्तु तयार पारिएको छ । यस काव्यमा कवि भट्टराईले परिष्कारको कसीलाई अझ सशक्त तुल्याएका छन् । यो उनको महाकाव्यात्मक प्राप्ति हो भने घटनाको न्यूनता, पात्रविधामा सशक्तता नहुनु आदि उनको महाकाव्यात्मक सीमा हो ।

फुटकर कविताबाट लेखनमा प्रवेश गरेका नीलकण्ठ भट्टराईले नेपाली काव्य क्षेत्रमा बलियो उपस्थिति जनाएका छन् । भट्टराईले रचना गरेका महाकाव्यगत आयाम चरित्रप्रधान भएकाले कतिपय समालोचकले विषयवस्तुको छनोटमा भट्टराई कमजोर देखिएको र स्थलगत चयनमा पनि पूर्वाग्रही भाव देखिएको आरोप लगाएका छन् । तर पनि काव्यमान्यतालाई पछ्याउँदै राष्ट्रप्रेम र पूर्वीय चिन्तनप्रति भुकाउ राख्नु उनको सबल पक्ष हो । एक दशकको अन्तरालमै चारवटा महाकाव्य रचना गर्नु चानचुने कुरो होइन । काव्यदोष हेर्दै जाने हो भने हरेक कविको दोष औँल्याउन सकिन्छ । त्यसैले कवि नीलकण्ठ भट्टराईका महाकाव्यहरूमा पनि काव्यदोष नभेटिने चाहिँ होइन तापनि गुण र दोष दुवै दृष्टिले उनका चारवटै महाकाव्यहरूलाई केलाउँदा एक दशकको समयावधिभित्रै चारवटा महाकाव्यहरू रचना गर्ने

सामर्थ्य बोक्ने उनी नवीन प्रयोगधर्मी महाकाव्य रचना गर्ने एक सफल महाकाव्यकार हुन् भन्ने प्रष्ट हुन्छ र यो नै उनको महाकाव्यकारिताको प्राप्ति र सीमा दुवै हो ।

सन्दर्भसामग्री सूची

अवस्थी, महादेव, आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श, काठमाडौं :
इन्टलेक्चुअल बुक प्यालेस, २०६४ ।

आचार्य, नरहरि, निष्ठा र समर्पणको प्रयत्न, महामानव महाकाव्य, विराटनगर : धरणीधर
पुरस्कार प्रतिष्ठान, २०६३ ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद, साहित्य-प्रकाश, सातौं संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन,
२०४९ ।

_____ पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त, चौथो संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन,
२०६१ ।

उपाध्याय, कृष्णशरण, 'नीकलकण्ठ भट्टराईको जीवनी व्यक्तित्व एवं कृतित्वको अध्ययन',
अप्रकाशित एम.ए. शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस,
रूपन्देही, २०६६ ।

खकुरेल, रमेश, 'मुखरित महामानव गाथा', महामानव महाकाव्य, विराटनगर : धरणीधर
पुरस्कार प्रतिष्ठान, २०६३ ।

घिमिरे, माधव, 'पूर्वीय काव्य-सिद्धान्तमा आधारित आधुनिक महाकाव्य', महामानव महाकाव्य,
विराटनगर : धरणीधर पुरस्कार प्रतिष्ठान, २०६३ ।

दुङ्गाना, रामचन्द्र, संक्षिप्त नेपाली कोश, पाँचौं संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन,
२०५७ ।

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य, नेपाली कविता भाग-४, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४६ ।

थापा, मोहन हिमांशु, साहित्य परिचय, सातौं संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन,
२०५० ।

दण्डी, काव्यादर्श, द्वितीय संस्करण, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २०२८ ।

न्यौपाने, टड्कप्रसाद, साहित्यको रूपरेखा, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३८ ।

न्यौपाने, दामोदर, 'काव्यमा वीपी' कान्तिपुर दैनिक, काठमाडौं : २०६४ वैशाख ५, पृ. ५ ।

पन्थी, देवी, 'उत्तर आधुनिक महामानव महाकाव्य' धरणीधर साप्ताहिक, (चैत्र २६, वर्ष १९
अङ्क ४२), विराटनगर : धरणीधर पुरस्कार प्रतिष्ठान, २०६३, पृ. ३ ।

पोखरेल, भानुभक्त, सिद्धान्त र साहित्य, विराटनगर : मूलचन्द्र शर्मा, २०४० ।

भट्टराई, नीलकण्ठ, महामानव महाकाव्य, विराटनगर : धरणीधर पुरस्कार प्रतिष्ठान, २०६३ ।

_____ शाह-शृङ्खला महाकाव्य, काठमाडौं : नेपाल प्रिन्टिङ्ग सपोर्ट, २०६६ ।

_____ ओखलढुङ्गा महाकाव्य, काठमाडौं : ए.टि.एम. प्रिन्टिङ्ग प्रेस, २०६८ ।

_____ महाकवि नरेन्द्रनाथ रिमाल स्मृति-महाकाव्य, ललितपुर : श्री प्रेस,
२०७१ ।

भामह, काव्यालङ्कार, द्वितीय संस्करण, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सदन, २०३८ ।

मम्मट, काव्य प्रकाश, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २००३ ।

रुद्रट, काव्यालङ्कार, द्वितीय संस्करण, वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन, २०३२ ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, नेपाली कविताको संरचनात्मक विश्लेषण, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक
भण्डार, २०६२ ।

वर्मा, धीरेन्द्र (सम्पादन), हिन्दी साहित्य कोश, भाग-१, तृतीय संस्करण, वाराणसी :
ज्ञापनमण्डल लिमिटेड, सन् १९८५ ।

विश्वनाथ, साहित्य दर्पण, व्याख्या सत्यव्रत सिंह, द्वितीय संस्करण, वाराणसी : चौखम्बा
विद्याभवन, २०२० ।

वियोगी, माधव, छन्द केशर, पोखरा : अलिमियाँ लोक वाङ्मय प्रतिष्ठान, २०६३ ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, शोधविधि, काठमाडौं : साक्षा प्रकाशन, २०५२ ।

_____ पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार,
२०६३ ।

सिग्देल, सोमनाथ, साहित्य प्रदीप, काठमाडौं : नेपाल एकेडेमी, २०१६ ।

सुवेदी, अभि, पाश्चात्य काव्य सिद्धान्त, काठमाडौं : साक्षा प्रकाशन, २०५४ ।

हेमचन्द्र, काव्यानुशासन, वाराणसी : संस्कृत काव्यमाला, सन १९३४ ।